

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΑΛΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΘΕΑΤΡΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

**«Δραματική Τέχνη και Παραστατικές Τέχνες στην Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση –
MA in Drama and Performing Arts in Education and Lifelong Learning»**

**Η δραματική τέχνη ως μέσο καλλιέργειας της ψυχικής ανθεκτικότητας των
κρατούμενων στις κλειστές φυλακές**

Όνοματεπώνυμο: Θεοδοροπούλου Χριστίνα (Α.Μ. 5052201701011)

Επιβλέποντες Καθηγητές: Μάγος Κώστας

Τσιάρας Αστέριος

Κοντογιάννη Άλκηστις

ΑΘΗΝΑ 2019

Περιεχόμενα

Κατάλογος εικόνων	iii
Κατάλογος πινάκων	iii
Περίληψη	iv
Abstract.....	v
Εισαγωγή	1
Κεφάλαιο 1ο: Βιβλιογραφική ανασκόπηση	4
1.1 Η ζωή στις κλειστές φυλακές	4
1.2 Ψυχική ανθεκτικότητα.....	9
1.3 Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση	12
1.4 Η δραματική τέχνη σε περιβάλλον φυλακής.....	14
Κεφάλαιο 2ο: Μεθοδολογία	18
2.1 Ερευνητικές μέθοδοι.....	18
2.1.1 Ποσοτική έρευνα με χρήση ερωτηματολογίου.....	18
2.1.2 Έρευνα δράσης.....	20
2.2 Ερευνητικά βήματα	24
2.2.1 Πρόσβαση στο πεδίο έρευνας.....	24
2.2.2 Πρόγραμμα συναντήσεων	25
2.2.3 Συλλογή και ανάλυση δεδομένων	26
2.2.4 Περιορισμοί έρευνας	27
Κεφάλαιο 3 ^ο : Ανάλυση δεδομένων	29

3.1 Ευρήματα ποσοτικής έρευνας	29
3.2 Ευρήματα ποιοτικής έρευνας.....	32
Αυτοεκτίμηση.....	32
Αυτοπεποίθηση.....	34
Διαχείριση του άγχους.....	34
Ενεργητικότητα	35
Δημιουργικότητα	35
Κοινωνικότητα.....	36
Διάθεση για καινούριες εμπειρίες	37
Κεφάλαιο 4 ^ο : Τελικά συμπεράσματα	39
Βιβλιογραφία	46
Παράρτημα	49
Ερωτηματολόγιο ποσοτικής έρευνας	49

Κατάλογος εικόνων

Εικόνα 1: Ηλικία συμμετεχόντων	29
--------------------------------------	----

Κατάλογος πινάκων

Πίνακας 1: Μέσες τιμές των δηλώσεων και διαφορές πριν και μετά την παρέμβαση	31
Πίνακας 2: Μέσες τιμές της αντιλαμβανόμενης ψυχικής ανθεκτικότητας των συμμετεχόντων πριν και μετά την παρέμβαση	32

Περίληψη

Οι κρατούμενοι κλειστών φυλακών βιώνουν μια καθημερινότητα προγραμματισμένη και περιορισμένη με βάση τη νομοθεσία. Βασικό χαρακτηριστικό αποτελεί ο περιορισμός της ελευθερίας και μαζί με αυτόν, οι επακόλουθες καταστάσεις του εγκλεισμού και του ιδρυματισμού. Ο εγκλεισμός και ο ιδρυματισμός επηρεάζουν την ψυχολογική και σωματική κατάσταση των κρατουμένων.

Η παρούσα έρευνα πραγματεύεται τις ψυχολογικές συνέπειες του εγκλεισμού και του ιδρυματισμού με σκοπό την ανάδειξη μιας κατάλληλης μεθόδου/τεχνικής για την καλύτερευση της κατάστασης. Πιο συγκεκριμένα, στόχος της έρευνας είναι η παρατήρηση και καλλιέργεια της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων κλειστών φυλακών. Για την παρούσα έρευνα το μέσο που θα χρησιμοποιηθεί για την καλλιέργεια της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων είναι η δραματική τέχνη. Η επιλογή αυτή έγκειται στο γεγονός ότι οι τεχνικές της δραματικής τέχνης έχουν αναπτυχθεί και ήδη χρησιμοποιηθεί στον εκπαιδευτικό τομέα με επιτυχία.

Για τη διεκπεραίωση της έρευνας πραγματοποιήθηκε ποσοτική έρευνα έτσι ώστε να μετρηθεί η κλίμακα της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων συμμετεχόντων μέσω ενός προσαρμοσμένου στα ελληνικά ερωτηματολογίου αυτοαξιολόγησης. Επίσης κεντρικός άξονας της έρευνας αποτελεί η διεξαγωγή μίας έρευνας δράσης βασισμένη σε τεχνικές της δραματικής τέχνης. Η έρευνα έλαβε μέρος στο κατάστημα κράτησης Ναυπλίου.

Συμπεράσματα της έρευνας αποτελούν οι παρατηρήσεις ότι η δραματική τέχνη προσφέρει εργαλεία στους κρατούμενους κλειστών φυλακών για την καταπολέμηση του εγκλεισμού και του ιδρυματισμού, καθώς επίσης και για την αντιμετώπιση του ελεύθερου χρόνου κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής. Μέσα από αυτά τα εργαλεία δηλαδή καλλιεργούνται χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων κλειστών φυλακών που θα μπορούσαν να τους βοηθήσουν να αντιμετωπίσουν την αντίξοχη κατάσταση της φυλάκισης.

Λέξεις κλειδιά: Ψυχική ανθεκτικότητα, δραματική τέχνη, κλειστή φυλακή, εκπαίδευση, Ναύπλιο, Ελλάδα

Abstract

Prisoners of closed prisons experience a scheduled and restricted everyday life that is formulated by the law forces of every society. A basic characteristic of this situation is the deprivation of freedom and the consequent states of imprisonment and institutionalization. Imprisonment and institutionalization have a direct impact on the psychological and physical state of the prisoners.

The current research aims to investigate the psychological consequences of imprisonment and institutionalization in order to find and propose a suitable method for the improvement of their situation. More specifically, the research's goal is the observation and cultivation of the resilience of prisoners in closed prisons. The chosen tool for the cultivation of resilience is drama and theater. The reason of this choice is the already successful presence of drama and theater in education.

For the research quantitative research was realized in order to measure the level of resilience of the prisoners. A questionnaire of self-evaluation was used in Greek. Furthermore for the quantitative part of the research, a plan based on different drama techniques was programmed and applied. The research took place at the closed prison of Nafplio.

The results of the research concern observations regarding drama and theater's advantage to offer tools to the prisoners of closed prisons to fight imprisonment and institutionalization, and to find activities to fill their free time during imprisonment. Through these tools of drama and theater, characteristics of resilience are developed that can help prisoners face and deal their situation.

Keywords: Resilience, drama, theater, closed prison, education, Nafplio, Greece

Εισαγωγή

Τι σημαίνει, ή καλύτερα, πώς είναι η ζωή στη φυλακή, έστω και για σύντομο χρονικό διάστημα; Τι συναισθήματα γεννιούνται και καλλιεργούνται την περίοδο της φυλάκισης και πώς αντιμετωπίζονται από τους φυλακισμένους; Η καθημερινή ζωή είναι προκαθορισμένη και ελεγχόμενη (Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, 2014). Ο εσωτερικός κόσμος των κρατουμένων όμως, δεν ελέγχεται τόσο εύκολα. Υπάρχει πρόνοια για τον εσωτερικό τους κόσμο;

Τα παραπάνω ερωτήματα αναφέρονται περισσότερο σε μια κοινωνιολογική έρευνα με επίκεντρο την ψυχολογία των κρατουμένων, ίσως και σε μια νομική έρευνα για τις παροχές και τις συνθήκες διαβίωσης στις ελληνικές φυλακές. Δεν είναι αυτός όμως ο σκοπός μας εδώ. Ο λόγος που αναφέρθηκαν αρχικά είναι για να επισημανθεί η βαρύτητα της κατάστασης, και πιο συγκεκριμένα, της ψυχολογικής πλευράς αυτής της κατάστασης των κρατουμένων σε κλειστές φυλακές. Σκοπός αυτής της έρευνας είναι να κινηθεί περιφερειακά σε αυτό το πλαίσιο, έτσι ώστε να επισημάνει λίγο ακόμα τη σημαντικότητα της κατάστασης αυτής και να προτείνει μια εναλλακτική μορφή ψυχολογικής βοήθειας προς τους κρατούμενους κλειστών φυλακών.

Σημείο αναφοράς για την παρούσα έρευνα αποτελεί η έννοια της ψυχικής ανθεκτικότητας (Linde-Leimer & Wenzel, 2014), δηλαδή οι εσωτερικοί παράγοντες της ανθρώπινης φύσης που καθορίζουν αποφάσεις και στάσεις απέναντι σε διάφορες καταστάσεις, και που χτίζουν ως ένα βαθμό την προσωπικότητά μας. Οι παράγοντες αναφοράς για αυτή την έρευνα που χρησιμοποιούνται ως άξονες ανάλυσης των δεδομένων που συλλέχθηκαν είναι οι εξής: (1) αυτοεκτίμηση, (2) αυτοπεποίθηση, (3) διαχείριση του άγχους, (4) ενεργητικότητα, (5) δημιουργικότητα, (6) κοινωνικότητα, και (7) διάθεση για καινούργιες εμπειρίες.

Το μέσο μέσα από το οποίο επιλέχθηκε να ερευνηθεί η ψυχική ανθεκτικότητα των κρατουμένων κλειστών φυλακών είναι η δραματική τέχνη. Η δραματική τέχνη έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι σήμερα σε διάφορες και διαφορετικές κοινωνικές καταστάσεις και δομές με σκοπό την εκπαίδευση (Κοντογιάννη, 2008 ◊ Λενακάκης, 2015) αλλά και την εξωτερική και συνειδητοποίηση εσωτερικών διεργασιών (Μποάλ, 2013 ◊ Cohen, 2011). Στην παρούσα έρευνα θα τοποθετήσουμε τη δραματική τέχνη μέσα στις κλειστές φυλακές και θα θέσουμε το ερώτημα, πώς η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει τους έγκλειστους φυλακισμένους να καλλιεργήσουν και να ενδυναμώσουν χαρακτηριστικά της ψυχικής

ανθεκτικότητάς τους, όπως η αυτοεκτίμηση, η αυτοπεποίθηση, η διαχείριση του άγχους, η ενεργητικότητα, η δημιουργικότητα, η κοινωνικοποίηση και η διάθεση για καινούριες εμπειρίες.

Μεθοδολογικά διεξάχθηκε ποσοτική και ποιοτική έρευνα στο Κατάστημα Κράτησης Ναυπλίου, όπου η ομάδα κρατουμένων αποτελούνταν από δεκαπέντε άτομα. Για την ποσοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε ένα «One-group pretest – posttest» (Bernard, 2006:125-126) με χρήση σταθμισμένου ερωτηματολογίου που αποσκοπεί στην αυτοαξιολόγηση της ψυχικής ανθεκτικότητας από τους συμμετέχοντες κρατούμενους. Για την ποιοτική έρευνα έλαβε μέρος μία έρευνα δράσης για την οποία προγραμματίστηκαν δεκαπέντε συναντήσεις. Κατά τη διάρκεια των συναντήσεων συμμετείχε και ένας κριτικός φίλος για επιπλέον παρατηρήσεις της δράσης. Επίσης, κρατήθηκαν σημειώσεις της έρευνας δράσης όσον αφορά στη διεξαγωγή της μεθοδολογικά, αναλυτικά και περιγραφικά. Στη συνέχεια οι σημειώσεις των ερευνητών κωδικοποιήθηκαν με βάση τους άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας που αναφέρθηκαν παραπάνω, έτσι ώστε να συλλεχθούν και συγκεντρωθούν δεδομένα τα οποία βοήθησαν στην εξαγωγή συμπερασμάτων.

Τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας έδειξαν ότι υπήρξε μια ελάχιστη αύξηση της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων του καταστήματος κράτησης Ναυπλίου μετά την έρευνα δράσης σε σχέση με πριν. Η διαφορά ωστόσο είναι ελάχιστη και δεν μπορεί να ληφθεί ως εμπειριστατωμένο επιστημονικό αποτέλεσμα. Παρ' όλ' αυτά μας δίνει τη δυνατότητα να αντιληφθούμε την πιθανή επιρροή της δραματικής τέχνης στους συμμετέχοντες και να δώσει το έναυσμα για μία έρευνα προγραμματισμένη σε μεγαλύτερο δείγμα και για περισσότερο χρονικό διάστημα. Από την άλλη πλευρά η ποιοτική έρευνα έδειξε ότι η δραματική τέχνη μπορεί να προσφέρει περισσότερα εφόδια στους συμμετέχοντες έτσι ώστε να αντιμετωπίσουν και να βελτιώσουν χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητάς τους.

Συνολικά φάνηκε ότι μέσω της δραματικής τέχνης οι συμμετέχοντες κρατούμενοι κλειστής φυλακής εξοπλίστηκαν με εργαλεία για την αντιμετώπιση και διαχείριση της διαπολιτισμικότητας που χαρακτηρίζει την κοινωνία των φυλακών, για την καταπολέμηση του εγκλεισμού και του ιδρυματισμού, καθώς και για τον εμπλουτισμό του ελεύθερου χρόνου με διάφορες δραστηριότητες κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής φυλάκισης.

Ακολούθως παρουσιάζονται αναλυτικά τα θεωρητικά ερεθίσματα και βάσεις που διέπουν την παρούσα έρευνα στο Κεφάλαιο 1^ο: Θεωρητικό υπόβαθρο. Στη συνέχεια, στο Κεφάλαιο 2^ο: Μεθοδολογία, αναλύονται σε αντίστοιχες ενότητες οι ερευνητικές μέθοδοι που

χρησιμοποιήθηκαν και τα ερευνητικά βήματα που ακολουθήθηκαν. Το Κεφάλαιο 3^ο: Ανάλυση των δεδομένων χωρίζει και παρουσιάζει αντίστοιχα τα ευρήματα της ποσοτικής και της ποιοτικής έρευνας. Τέλος τα συμπεράσματα και η τοποθέτηση της παρούσας έρευνας σε πιθανές μελλοντικές έρευνες αναλύονται στο Κεφάλαιο 4^ο: Τελικά συμπεράσματα και συζήτηση.

Κεφάλαιο 1ο: Βιβλιογραφική ανασκόπηση

Στο κεφάλαιο αυτό θα παρουσιαστεί το θεωρητικό υπόβαθρο της παρούσας έρευνας. Πιο συγκεκριμένα χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες που παρακολουθούν αναλόγως τις θεωρητικές βάσεις της έρευνας. Οι ενότητες αναφέρονται αντιστοίχως στη ζωή στις κλειστές φυλακές, δηλαδή σε έννοιες όπως αυτές του εγκλεισμού και του ιδρυματισμού και τι συνέπειες έχουν στους φυλακισμένους, στην ψυχική ανθεκτικότητα όπως προσδιορίζεται στον τομέα της ψυχολογίας, η οποία αναφέρεται στην ικανότητα του ανθρώπου να ανταπεξέρχεται σε δύσκολες καταστάσεις, και στη δραματική τέχνη όπως αυτή έχει αναπτυχθεί στον τομέα της εκπαίδευσης. Τέλος στη τελευταία ενότητα παραθέτονται πληροφορίες σχετικά με μία προηγούμενη έρευνά μου για την αγροτική φυλακή Τίρυνθας και τα προγράμματα δραματικής τέχνης που διεξήχθησαν και διεξάγονται ακόμα εκεί.

1.1 Η ζωή στις κλειστές φυλακές

Η φυλακή προσδιορίζεται στο νου μας ως ένα συγκεκριμένο επιτηρούμενο συγκρότημα κτιρίων, μία καθορισμένη γεωγραφική περιοχή που χαρακτηρίζεται από το γεγονός της συνεχούς επιτήρησης. Μία έννοια που καθορίζει την ύπαρξη αυτού του μέρους είναι η ποινή: ένας χώρος δηλαδή, όπου κάποιος εκτίει την ποινή του. Ο Cusson (2004: 258-260) αναφέρει ότι η ποινή καθορίζεται από την εκάστοτε κοινωνία, δηλαδή από τους φορείς εξουσίας της εκάστοτε κοινωνίας, και σκοπό έχει την ευρεία διάδοση των αποδεκτών ηθικών, κοινωνικών, θρησκευτικών και ιδεολογικών κανόνων. Η Καρδαρά (2007: 146-148) επισημαίνει όσον αφορά στην ποινή τις συμβολικές διαστάσεις της, και αναφέρει ότι (1) λειτουργεί σαν εργαλείο για την αποτροπή των πολιτών από την πράξη συγκεκριμένων δραστηριοτήτων, (2) βοηθάει τον δράστη να επανενταχθεί στην κοινωνία μέσα από την αναμόρφωσή του κατά τη διάρκεια του διαστήματος έκτισης της ποινής, (3) αποδυναμώνει τη φυσική κατάσταση του δράστη, και (4) σε ορισμένες περιπτώσεις, επανορθώνει το διαπραττόμενο έγκλημα. Όπως βέβαια διαπιστώνει και η ίδια, καμία από αυτές τις διαστάσεις δεν φαίνεται λειτουργική καθώς υπάρχουν πολλά σημεία αμφισβήτησης της ίδιας της ιδέας της ποινής εξ αρχής. Οι Δεγλήρης κ.ά. (1988: 109-110) αναφέρουν μάλιστα ότι, «*Η φυλακή δεν μειώνει το μέγεθος της εγκληματικότητας αλλά συνδέεται με το μεγάλο ποσοστό υποτροπής, δεδομένου ότι οι συνθήκες ζωής στην ελεύθερη κοινωνία, με τις οποίες έρχονται αντιμέτωποι οι κρατούμενοι μετά την αποφυλάκισή τους, κυρίως η αδυναμία*

εύρεσης εργασίας, τους οδηγούν εκ νέου στη φυλακή. Παράλληλα, η φυλακή όχι μόνο δεν μπορεί να αποφύγει την 'κατασκευή' στερεοτύπων αναφορικά με τους δράστες αλλά έμμεσα παράγει εγκληματίες.» Η παραπάνω παρατήρηση αποτελεί και ένα συμπέρασμα στο οποίο οδηγήθηκε η βρετανική κυβέρνηση το 1973 αναφέροντας ότι η φυλακή είναι μια «δαπανηρή μέθοδος να κάνουμε τους κακούς ανθρώπους χειρότερους» (Dorpat, 2007: 70).

Ο χώρος αυτός λοιπόν έχει στόχο την έκτιση της ποινής ορισμένων ατόμων. Σαν διαδικασία δηλαδή, οι δικαστικές αρχές αποφασίζουν αν κάποια άτομα που διέπραξαν ένα έγκλημα θα διαχωριστούν από την υπόλοιπη κοινωνία για το ορισμένο διάστημα εκτέλεσης της ποινής τους. Παρ' όλ' αυτά η φυλακή δεν σταματά να είναι μέρος μιας κοινωνίας. Ερευνητές αναφέρουν ότι ο χώρος και το σύστημα της φυλακής είναι μικρογραφία της κοινωνίας στην οποία ανήκει (Δρόσου, 2016· Καρδαρά, 2007). Σε αντίθεση με την ελεύθερη κοινωνία όμως, οι φυλακισμένοι πρέπει να αγωνιστούν για να αποκτήσουν τα βασικά τους δικαιώματα μέσα στην μικροκοινωνία της φυλακής. Η Καρδαρά (2007: 210-211) αναφέρει τους εξής παράγοντες ένταξης στην φυλακή: (1) τον χρόνο παραμονής, δηλαδή όσο περισσότερο διάστημα παραμένει κάποιος έγκλειστος σε μια φυλακή, τόσο πιο πολύ εντάσσεται στο σύστημά της, (2) την αυστηρότητα της φυλακής, δηλαδή αν κάποιος είναι έγκλειστος σε μια φυλακή υψίστης ασφαλείας, τόσο πιο γρήγορη θα είναι η ένταξή του, (3) το μέγεθος της φυλακής, δηλαδή όσο πιο μεγάλη είναι μια φυλακή, τόσο περισσότερη θα είναι και η πειθαρχία που επιβάλλεται, (4) την επαφή με κόσμο εκτός φυλακής, δηλαδή όσο πιο αποκομμένος είναι κάποιος από την ελεύθερη κοινωνία, τόσο πιο πολύ θα αναζητήσει καταφύγιο στην κοινωνία της φυλακής, και (5) τα προσωπικά χαρακτηριστικά του κάθε ανθρώπου διότι ο καθένας βιώνει και αντιμετωπίζει διαφορετικά τη φυλάκιση.

Κάπως έτσι, με την ένταξη στο σύστημα στις φυλακής σχηματίζεται και η έννοια της 'υποκουλούρας' (Δρόσου, 2016:25), δηλαδή της μεταφοράς χαρακτηριστικών από τη συνολική κοινωνία στη μικροκοινωνία της φυλακής. Τελικό αποτέλεσμα είναι η εδραίωση ενός 'υποπολιτισμού' της φυλακής, ο οποίος χαρακτηρίζεται από το φαινόμενο του ιδρυματισμού (Καρδαρά, 2007: 212). Η Μπάνια (2015: 54-55) αναφέρει για τον ιδρυματισμό ότι, «Μπορεί να χαρακτηριστεί ως σύνδρομο και τα συμπτώματα του αφορούν τις γνωστικές λειτουργίες, την αντίληψη, την κινητοποίηση, το συναίσθημα και το αυτόνομο νευρικό σύστημα. Τα συμπτώματα που αφορούν τις γνωστικές λειτουργίες είναι η χαοτική μνήμη και η αδυναμία συγκέντρωσης, ενώ οι ψευδαισθήσεις και η αποπροσωποποίηση αναφέρονται στην αντίληψη. Η απάθεια, η απώλεια

πρωτοβουλίας κι ενδιαφέροντος έχουν σχέση με την κινητοποίηση...Το σύνδρομο του ιδρυματισμού διαφέρει από άτομο σε άτομο, αφού ο καθένας δίνει διαφορετική ερμηνεία σε διάφορες καταστάσεις και επηρεάζεται από διαφορετικούς παράγοντες σε διαφορετικό βαθμό».

Κατά τη διάρκεια εκτέλεσης της ποινής η καθημερινότητα των κρατουμένων είναι προσχηματισμένη από τους αρμόδιους φορείς της εκάστοτε κοινωνίας. Η Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας (2014) επισημαίνει ότι η ζωή των φυλακισμένων είναι προκαθορισμένη και ελεγχόμενη με συγκεκριμένο ωρολόγιο πρόγραμμα. Το ωρολόγιο πρόγραμμα που προσδιορίζει η κάθε αρχή αποτελεί τον θεσμικό χρόνο έκτισης της ποινής. Αντίθετα ο ελεύθερος χρόνος κατά τη διάρκεια εκτέλεσης της ποινής αποτελεί τον ουσιαστικό χρόνο ποινής. Η Καρδαρά (2007: 219) εξηγεί ότι στον θεσμικό χρόνο υπάγεται ο χρόνος της αφύπνισης, φαγητού, εργασίας, προαυλισμός, επισκεπτήρια, ελεύθερος χρόνος και ύπνος, όλα σχεδιασμένα σε ένα ακριβές πρόγραμμα με σκοπό την επιβολή της τάξης και της πειθαρχίας. Ο ελεύθερος χρόνος παρ' όλ' αυτά θεωρείται ο ουσιαστικός χρόνος της ποινής διότι τότε είναι που οι φυλακισμένοι δεν έχουν επιλογές δραστηριοτήτων και έτσι οδηγούνται σε κατάσταση απόγνωσης.

Κύριο χαρακτηριστικό λοιπόν της φυλάκισης είναι η κατάσταση εγκλεισμού που βιώνουν οι κρατούμενοι. Με τον όρο 'εγκλεισμό' εννοούμε τη στέρηση ελευθερίας ενός ατόμου, δηλαδή τον περιορισμό της ελεύθερης κίνησης σε μια δεδομένη κοινωνία. Όπως αναφέρεται στο άρθρο 4 παράγραφος 1 του νόμου: *«Κατά την εκτέλεση της ποινής δεν περιορίζεται κανένα άλλο ατομικό δικαίωμα των κρατουμένων εκτός από το δικαίωμα στην προσωπική ελευθερία».* Η Μπάνια (2015: 24) αναφέρει για τον εγκλεισμό ότι *«εγκαθιδρύει μία νέα μορφή εξουσίας πάνω στο ανθρώπινο σώμα και την ψυχική υπόσταση του κρατουμένου, μέσα από το περιβάλλον, την αυστηρή νομοθεσία και τις συνθήκες κράτησης που διαμορφώνονται από αυτήν».* Στις συνέπειες του εγκλεισμού και των χαρακτηριστικών του περιλαμβάνονται στερήσεις σε βασικά στοιχεία της ανθρώπινης φύσης όπως η ανάγκη για κοινωνικοποίηση. Η έλλειψη επικοινωνίας με άτομα εκτός της φυλακής στερεί στους κρατούμενους την αίσθηση της ομαλής κοινωνικοποίησης με οποιοδήποτε άτομο της κοινωνίας με αποτέλεσμα να επηρεάζεται έτσι και η επανένταξή τους στην κοινωνία. Λόγω αυτών των συνθηκών αρκετοί κρατούμενοι εμφανίζουν συμπτώματα εντεταμένου άγχους τα οποία πολλές φορές επηρεάζουν και τη σωματική τους υγεία.

Οι Βασιλοπούλου κ.ά (2013: 107-108), μετά από στατιστική έρευνα για τη μελέτη της ψυχικής υγείας στις Ελληνίδες και μετανάστριες κρατούμενες στο κατάστημα κράτησης

Κορυδαλλού, έδειξαν ότι η κατάσταση άγχους των κρατουμένων είναι ισχυρότερη από την κατάθλιψη που μπορεί να βιώνουν. Επίσης η κατάθλιψη φάνηκε να μην επηρεάζεται από την παρουσία ή απουσία υποστηρικτικού δικτύου, δηλαδή συγγενών ή/και φίλων, κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής τους, ενώ η εθνικότητα των κρατουμένων δεν επηρέασε τη συχνότητα εμφάνισής της. Συχνό επακόλουθο φαινόμενο όμως των φυλακών είναι η συχνή παρατήρηση αυτοχειριών. Όπως αναφέρει και η Σωτήρχου (2018), «Μπορεί η αυτοχειρία να αποτελεί τη 10η αιτία θανάτου στον γενικό πληθυσμό, όμως στις φυλακές είναι η πρώτη: συχνά συμβαίνει τα πρώτα 24ωρα εισόδου σε καθεστώς κράτησης αλλά και λίγες ώρες πριν από την αποφυλάκιση, γιατί ούτε η επιστροφή στην κοινωνία είναι εύκολη, με τους υπόδικους, αυτούς που δεν έχουν ακόμη καταδικαστεί αλλά κρατούνται, να υπερεκπροσωπούνται στη μακάβρια στατιστική».

Μία διαφορετική οπτική της κατάστασης εμφανίζεται στο περιβάλλον και σύστημα αγροτικών φυλακών. Οι αγροτικές φυλακές αποτελούν επίσης έναν χώρο έκτισης της ποινής φυλάκισης, η διαφορά τους όμως έγκειται στο γεγονός ότι οι κρατούμενοι έχουν επαφή με τη φύση καθώς η εκτέλεση των εργασιών τους λαμβάνει μέρος σε εξωτερικούς χώρους. Το ημιελεύθερο καθεστώς στο οποίο ζουν και εργάζονται οι κρατούμενοι τους δίνει τη δυνατότητα να είναι αισιόδοξοι για το μέλλον μέσα από την καθημερινή ενασχόλησή τους με τη φύση και τα ζώα αλλά και από το γεγονός ότι για τις μέρες που δουλεύουν μειώνεται αντίστοιχα και η ποινή τους. Επίσης είναι εξίσου σημαντικό ότι τα προϊόντα που παράγονται στις αγροτικές φυλακές πωλούνται και στις τοπικές κοινωνίες· ένα γεγονός που κάνει τους κρατούμενους να μην αισθάνονται τελείως αποκομμένοι από την κοινωνία και να διατηρούν την ελπίδα ότι η επανένταξή τους σε αυτή μετά την έκτιση της ποινής τους θα είναι πιο ομαλή. Με άλλα λόγια τα προϊόντα τους λειτουργούν σαν υπενθύμιση στην υπόλοιπη κοινωνία ότι είναι ακόμα εδώ, μέλη ακόμα της ίδιας κοινωνίας.

Ένα άλλο παράδειγμα φυλάκισης και λειτουργίας καταστήματος κράτησης αποτελεί η φυλακή Halden Fengsel στη Νορβηγία. Στη Νορβηγική δικαστική νομοθεσία η ανώτερη ποινή που μπορεί να οριστεί είναι είκοσι ένα χρόνια. Μέγιστος σκοπός και στόχος των φυλακών, αλλά και του γενικότερου συστήματος, είναι η επανένταξη των κρατουμένων στην κοινωνία. Η Benko (2015) αναφέρει σε ένα σχετικό άρθρο, «"Καλύτερα έξω απ' ότι μέσα" είναι μια ανεπίσημη έκφραση της Νορβηγικής Correctional Service, η οποία εγκυάται την επαναπροσαρμογή όλων των αποφυλακισμένων. Δουλεύουν σε συνεργασία με άλλες κυβερνητικές υπηρεσίες έτσι ώστε να εξασφαλίσουν ένα σπίτι, μια δουλειά και πρόσβαση σε δίκτυο κοινωνικής υποστήριξης για

κάθε κρατούμενο πριν την αποφυλάκισή του ·το δίκτυο κοινωνικής ασφάλειας της Νορβηγίας προσφέρει επίσης ασφάλιση υγείας, εκπαίδευση και σύνταξη σε όλους τους πολίτες. Έχοντας ένα από τα υψηλότερα κρατικά ποσοστά κέρδους ανά χρόνο, λόγω της παραγωγής πετρελαίου στην Βόρεια Θάλασσα, η Νορβηγία είναι σε ικανή θέση να προσφέρει όλα τα παραπάνω, και να ξοδεύει στην φυλακή Halden περισσότερα από 93.000\$ ανά κρατούμενο ανά χρόνο¹.» Ο ίδιος ο σχεδιασμός της φυλακής όμως αποτελεί από μόνος του μία διαφορετική προσέγγιση όσον αφορά στη διαμόρφωση κλειστών φυλακών υψίστης ασφάλειας. Η φυλακή βρίσκεται σε ένα απομονωμένο μέρος κοντά στα σύνορα Νορβηγίας και Σουηδίας, μέσα σε ένα αχανές δάσος. Η φυλακή σχεδιάστηκε ως μέρος του δάσους. Το χαρακτηριστικό που καθιστά το κτίριο ως φυλακή είναι η κατασκευή ενός τείχους τέσσερις φορές υψηλότερο από έναν άνθρωπο το οποίο είναι εμφανές από όλα τα δωμάτια και μέρη της φυλακής. Ο αρχιτέκτονας του κτιρίου αναφέρει ότι το τοίχος συμβολίζει και υπενθυμίζει ότι η ποινή των κρατουμένων είναι μόνο η στέρηση της ελευθερίας. Κατά τ' άλλα δεν υπάρχουν ηλεκτροφόρα σύρματα πάνω στον τοίχο, ενώ μέσα στους προαύλιους χώρους της φυλακής δεν έχουν καραστραφεί και κοπεί τα ψηλά δέντρα του δάσους. Η επαφή με τη φύση, το φως του ήλιου, ο καθαρός αέρας, προσδιορίζεται ως ένα μέγιστο καταπραϋντικό ενάντια στην κατάθλιψη. Για τους παραπάνω λόγους έχει παρατηρηθεί ότι οι αποφυλακισμένοι εμφανίζουν λιγότερα ποσοστά υποτροπής στη Νορβηγία (στο 20%) σε σχέση για παράδειγμα με τις ΗΠΑ όπου το ποσοστό φτάνει το 80%.

Η αλλαγή κατεύθυνσης και αντιμετώπισης των ποινικών αδικημάτων έχει αρχίσει να αλλάζει σε κάποιες χώρες. Νέες, εναλλακτικές μορφές ποινής αρχίζουν να επεξεργάζονται οι κυβερνήσεις με σκοπό την ελαχιστοποίηση των περιστατικών φυλάκισης. Για παράδειγμα στην Ολλανδία αποφασίζουν ανά περίπτωση αν πρέπει ο υπόδικος να φυλακιστεί ή αν η φυλάκιση θα αποτελούσε ένα βλαβερό γεγονός για αυτόν/αυτήν (Batist, 2019). Επίσης παρατηρήθηκε ότι όταν η ποινή ήταν κατ' οίκον περιορισμός με ηλεκτρονική παρακολούθηση, οι καταδικασμένοι δεν εμφάνιζαν υποτροπή μετά την έκτιση της ποινής τους σε σχέση με άλλους που είχαν φυλακιστεί (Batist, 2019). Η Σωτήρχου (2018) αναφέρει στο άρθρο της «Ο εγκλεισμός...σκοτώνει, αλλά εγκαταλείπεται» για την περίπτωση της Ολλανδίας ότι «τα τελευταία χρόνια έκλεισαν 20 φυλακές με την εφαρμογή εναλλακτικών ποινών όπως της ηλεκτρονικής επιτήρησης που επιτρέπει στον κρατούμενο να εργάζεται και να επιστρέφει σε κατ' οίκον περιορισμό, μειώνοντας τον αριθμό των κρατουμένων», ενώ ο κ. Σκανδάμης, δρ

---

¹ Μετάφραση της ερευνήτριας.

Νομικής, ανέφερε στο σχετικό άρθρο ότι, «Η ανάγκη για λιγότερη φυλακή φαίνεται να ωριμάζει, είναι χρήσιμο να μπολιάσει και τον εγχώριο πολιτικό διάλογο».

Όσον αφορά την κατάσταση στην Ελλάδα, η Δρόσου (2016: 61-63) αναφέρει ότι τα τελευταία χρόνια ο πληθυσμός των φυλακών έχει αυξηθεί με χαρακτηριστικά των εγκλείστων ατόμων το χαμηλό εισόδημα και τις διαφορετικές εθνότητες, ενώ παράλληλα η χώρα έχει δεχθεί κριτική και πρόστιμα για τη χαμηλή ποιότητα διαβίωσης στις φυλακές από εθνικές και διεθνείς οργανώσεις. Σε προηγούμενη έρευνά μου, το 2018, για τις αγροτικές φυλακές Τίρυνθας πήρα συνέντευξη από τον κύριο Ευτύχη Φυτράκη, τότε Γενικό Γραμματέα Αντεγκληματικής Πολιτικής. Όπως ανέφερε για το συγκεκριμένο θέμα, «Η χώρα μας είχε βρεθεί υπόλογη για παραβιάσεις δικαιωμάτων των κρατουμένων, καθώς οι συνθήκες κράτησης ήταν πολλές φορές απάνθρωπες: υπερβολικός συνωστισμός με τριώροφα κρεβάτια και στρώματα στο πάτωμα, απαράδεκτες συνθήκες υγιεινής, έλλειψη βασικών υπηρεσιών υγείας, διαφθορά και βία, κίνδυνος για τη σωματική ασφάλεια των κρατουμένων αλλά και του προσωπικού. Πλήθος είναι οι εκθέσεις ευρωπαϊκών και διεθνών οργάνων, εθνικών οργανισμών και Ανεξάρτητων Αρχών με σχετικές (επι)κριτικές παρατηρήσεις ενώ μελανό σημείο υπήρξε και η Δημόσια Δήλωση της CPT εις βάρος της χώρας στις 15.3.2011. Επιπλέον, για παραβιάσεις δικαιωμάτων τα τελευταία χρόνια εκδόθηκαν δεκάδες καταδικαστικές αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ), οι οποίες είχαν, μεταξύ άλλων, και μεγάλο οικονομικό κόστος (άνω των 3 εκατ. €) για τη χώρα μας.»

1.2 Ψυχική ανθεκτικότητα

Η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται στην ψυχολογία των ανθρώπων καθώς και σε χαρακτηριστικά της προσωπικότητάς τους. Οι Linde-Leimer & Wenzel (2014) έχουν επιμεληθεί τις κατευθυντήριες οδηγίες για προγράμματα ενίσχυσης της ψυχικής ανθεκτικότητας σε ενήλικους στα πλαίσια των ευρωπαϊκών προγραμμάτων διά βίου μάθησης. Στον Πρόλογο των οδηγιών αναφέρουν ότι, «*Η έννοια της ψυχικής ανθεκτικότητας προέρχεται από την ψυχολογία και είναι ένας τρόπος ερμηνείας του πώς οι άνθρωποι μπορούν να διαχειριστούν τη ζωή και να ζουν καλά παρά τις αντίξοες συνθήκες*» (Linde-Leimer, & Wenzel, 2014: 7). Οι Masten & Reed (2002) ασχολούνται με την ψυχική ανθεκτικότητα και περιγράφουν την εξέλιξη της έρευνας σε αυτόν τον τομέα της ψυχολογίας. Ενδεικτικά αναφέρουν για την ψυχική ανθεκτικότητα ότι αφορά μία ομάδα φαινομένων που χαρακτηρίζονται από μεθόδους θετικής προσαρμογής στο

πλαίσιο καταστάσεων που παρουσιάζουν σημαντική αντιξοότητα ή κίνδυνο (Masten, & Reed, 2002: 75). Αντίστοιχα η Λακιώτη (2016) αναφέρει για την ψυχική ανθεκτικότητα ότι αφορά κυρίως αντίξοες καταστάσεις τις οποίες μπορεί να αντιμετωπίσει ένας άνθρωπος, αλλά βασικό χαρακτηριστικό της είναι η αντιμετώπιση της κατάστασης τη στιγμή που συμβαίνει, καθώς και η θετική προσαρμογή ύστερα από αυτή· δηλαδή, αναφέρεται *«στην ικανότητα του συστήματος...να επανέρχεται στην πρότερη κατάσταση, χωρίς να καταστρέφεται»* (Λακιώτη, 2016: 54).

Σκοπός της έρευνας της ψυχικής ανθεκτικότητας είναι το ενδεχόμενο ενημέρωσης και σχεδιασμού προγραμμάτων, νομοθεσιών και παρεμβάσεων τα οποία θα βοηθήσουν στην εδραίωση της πρόληψης και βελτίωσης προβλημάτων της ζωής ανήλικων και ενήλικων ανθρώπων (Masten, & Reed, 2002: 74). Παρ' όλ' αυτά είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι μια έννοια όπως αυτή της ψυχικής ανθεκτικότητας εμπεριέχει χαρακτηριστικά που αλλάζουν ανάλογα με το πλαίσιο της έρευνας. Αναλογιστείτε για παράδειγμα ότι κάθε άνθρωπος είναι διαφορετικός από τη φύση του, αλλά επιπλέον διαφέρει και το κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο μεγάλωσε, διαμορφώθηκε αλλά και συνεχίζει να διαμορφώνεται με την πάροδο του χρόνου. Οι παραδόσεις, τα γλωσσικά χαρακτηριστικά, ο τόπος ή οι τόποι διαμονής, και γενικά κάθε εμπειρία επηρεάζουν διαφορετικά τον κάθε άνθρωπο και κατά συνέπεια, διαμορφώνουν με διαφορετικό τρόπο χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητάς του. Όπως αναφέρουν και οι Linde-Leimer & Wenzel, *«η μέτρηση θα μπορούσε να εξαρτάται από τον πολιτισμό ή να αντικατοπτρίζει διαφορετικά μοντέλα και ερμηνείες της ψυχικής ανθεκτικότητας που θα μπορούσαν να οριστούν καλύτερα στην εκάστοτε περίπτωση»* (2014: 13).

Βασικά στοιχεία της ψυχικής ανθεκτικότητας αποτελούν παράγοντες οι οποίοι έχουν την ιδιότητα να λειτουργούν ώστε να ανακατευθύνουν τις συνέπειες ενός κινδύνου προς ένα θετικό αποτέλεσμα (Luthar et al., 2006). Η Λακιώτη (2016) αναγνωρίζει τρεις βασικούς παράγοντες, αναφέροντας την αυτογνωσία και τη θετική αυτοεικόνα, τον αντιλαμβανόμενο αυτοέλεγχο, και την κατασκευή νοήματος. Σε αντίστοιχο πνεύμα, η Παπακωνσταντινοπούλου (2018) αναφέρει τους παράγοντες ως αυτοεκτίμηση, αυτοαποτελεσματικότητα, και ικανότητα διαχείρισης προβλημάτων.

Μέχρι σήμερα, η ψυχική ανθεκτικότητα έχει μελετηθεί περισσότερο στα πλαίσια ερευνών που αφορούν ανήλικους και αντίξοες καταστάσεις, όπως η φτώχεια ή η ασθένεια των γονιών, και πώς αυτά επηρεάζουν και διαμορφώνουν την ψυχική ανθεκτικότητα των παιδιών. Η Παπακωνσταντινοπούλου αναφέρει ότι, *«η παιδική ηλικία είναι πολύ σημαντική για την*

κατανόηση και την προώθηση της ψυχικής ανθεκτικότητας, γιατί σε αυτή την περίοδο δημιουργούνται οι ικανότητες και αναδύονται τα πιο σημαντικά προστατευτικά συστήματα της ανθρώπινης ανάπτυξης» (2018: 48). Όσον αφορά στις έρευνες για ενήλικους η Λακιώτη αναφέρει ότι, «*Η έννοια αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για τους ενήλικες και τα άτομα προχωρημένης ηλικίας καθώς όσο μεγαλώνει κανείς, τόσο περισσότερες μορφές αντιξοότητας μπορεί να συναντήσει σε διάφορα στάδια της ζωής του, οι οποίες αθροίζονται και ασκούν σωρευτική επίδραση στην ικανότητά του να αντιμετωπίζει τις νέες προκλήσεις*» (2016: 65). Συνεπώς, θα επισημαίναμε ότι ενώ η παιδική ηλικία καθορίζει το μέγεθος της ανάπτυξης των παραγόντων της ψυχικής ανθεκτικότητας (όπως αναφέρθηκαν παραπάνω), στην περίπτωση των ενηλίκων φαίνεται να αφορά περισσότερο την αντιμετώπιση καθημερινών προκλήσεων χωρίς όμως να αποκλείουμε ή να μειώνουμε σε σημασία άλλα μεγάλα αντίξοα γεγονότα που μπορεί να αντιμετωπίσει ένας ενήλικας. Για την περίπτωση των ενηλίκων έχει παρατηρηθεί ωστόσο ότι συνήθως η έλλειψη ψυχοπαθολογικών συμπτωμάτων ή αρνητικών αποτελεσμάτων αποτελούν θετική προσαρμογή (Λακιώτη, 2016: 66,69).

Έχει παρατηρηθεί ότι οι άνθρωποι συνήθως επιλέγουν δύο βασικές στρατηγικές αντιμετώπισης προβλημάτων (χωρίς αυτό να αποκλείει ότι υπάρχουν και άλλες). Η Λακιώτη (2016: 101-102) τις αναφέρει ως εξής: (α) «*οι στρατηγικές αντιμετώπισης που εστιάζουν στο πρόβλημα σαν στόχο τη διαχείριση του προβλήματος που δημιουργεί το στρες και περιλαμβάνουν για παράδειγμα την εξέταση εναλλακτικών λύσεων, τη δράση, ή την εκμάθηση νέων δεξιοτήτων και διαδικασιών*», και (β) «*οι στρατηγικές αντιμετώπισης που εστιάζουν στο συναίσθημα έχουν σαν στόχο τη διαχείριση των συναισθημάτων που προκαλεί το πρόβλημα και περιλαμβάνουν για παράδειγμα την αποφυγή, την αποστασιοποίηση, την επιλεκτική προσοχή, ή την εύρεση θετικών στα αρνητικά γεγονότα*».

Για μια έρευνα που λαμβάνει υπόψη την ψυχική ανθεκτικότητα είναι καλό να ορίζονται από την αρχή άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας, δηλαδή χαρακτηριστικά της ψυχολογίας ενός ατόμου, τα οποία θα βοηθήσουν τον ερευνητή να καθοδηγήσει την έρευνα ανάλογα με το θέμα της. Οι Linde-Leimer & Wenzel (2014) προτείνουν ως άξονες μέτρησης της ψυχικής ανθεκτικότητας (α) την αντίληψη, (β) την απόκτηση ελέγχου της ζωής, (γ) τη διαμόρφωση σχέσεων, (δ) την αποδοχή και την αισιόδοξη σκέψη (εμπιστοσύνη στο μέλλον), (ε) τον προσανατολισμό σε στόχους και λύσεις, (ζ) τον υγιεινό τρόπο ζωής, και (η) την αυτάρκεια. Για την παρούσα έρευνα θα χρησιμοποιηθούν ως άξονες διαφορετικές προσεγγίσεις της ψυχολογίας

ενός ατόμου που όμως εκφράζουν τα ίδια χαρακτηριστικά με αυτά που προτείνουν οι Linde-Leimer & Wenzel (2014). Η διαφοροποίηση των αξόνων της ψυχικής ανθεκτικότητας για την παρούσα έρευνα πραγματοποιήθηκε με σκοπό την προσαρμογή τους στις ανάγκες και στο πλαίσιο/πεδίο της έρευνας, δηλαδή στο περιβάλλον της κλειστής φυλακής. Σκοπός των παρακάτω αξόνων που θα χρησιμοποιηθούν για την ανάλυση των συλλεχθέντων δεδομένων είναι μια πιο στοχευμένη παρατήρηση βασικών ψυχολογικών παραγόντων που θα μπορέσει (στον βαθμό που είναι δυνατόν) να παρατηρήσει η ερευνήτρια μέσα από την έρευνα δράσης. Πιο συγκεκριμένα θα επικεντρωθούμε (1) στην αυτοεκτίμηση, δηλαδή «τα συναισθήματα και τις σκέψεις που έχουν τα άτομα για τις ικανότητές τους και την αξία τους» (Παπακωνσταντινοπούλου, 2018:56), (2) στην αυτοπεποίθηση, η οποία αναφέρεται στην «πεποίθηση του ατόμου ότι έχει την ικανότητα να πράξει, στα πλαίσια των δυνατοτήτων του και της λογικής, ό,τι επιθυμεί, σχεδιάζει και αναμένει» (Καραδήμας, 2011), (3) στη διαχείριση του άγχους, (4) στην ενεργητικότητα, η οποία στην παρούσα έρευνα προσδιορίζεται και από τον βαθμό ενεργής συμμετοχής στην έρευνα δράσης, (4) στη δημιουργικότητα, η οποία σχετίζεται με τις δραστηριότητες της έρευνας δράσης (βλ. Μεθοδολογία), (5) στην κοινωνικότητα, και (6) στη διάθεση για καινούριες εμπειρίες.

1.3 Η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση

Η δραματική τέχνη είναι μία από τις αρχαιότερες μορφές τέχνης που έχει την ιδιότητα να συγκινεί και να ευαισθητοποιεί τους θεατές της άμεσα. Παρ' όλ' αυτά, με την πάροδο των χρόνων, η δραματική τέχνη έχει λάβει και εκπαιδευτικές ιδιότητες διότι φαίνεται να βοηθάει τους ανθρώπους να εξελίξουν χαρακτηριστικά των προσωπικοτήτων τους, καθώς και να διαχειρίζονται διάφορα προβλήματα.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτό συμβαίνει για τον απλούστατο λόγο ότι καθημερινά όλοι μας βρισκόμαστε και αντιμετωπίζουμε καταστάσεις που απαιτούν από τον καθένα μας να πράξει με διαφορετικό χαρακτήρα. Για παράδειγμα, διαφορετικά θα συμπεριφερθεί ένα άτομο σαν μάνα και διαφορετικά όταν βρίσκεται στον επαγγελματικό χώρο. Όπως επίσης, διαφορετικά θα συναναστραφεί κάποιος/κάποια με έναν/μία συνάδελφο κατά την ώρα του διαλείμματος και διαφορετικά κατά τη διάρκεια μιας συνάντησης. Θα λέγαμε λοιπόν ότι όλοι μας περνάμε μια δραματική διαδικασία καθημερινά (Τσιάρας, 2005: 21).

Η ιδιαιτερότητα της δραματικής τέχνης έγκειται στο γεγονός ότι βάζει τον συμμετέχοντα σε μια συγκεκριμένη κατάσταση την οποία θα πρέπει να αντιμετωπίσει. Με άλλα λόγια, η λεκτική αντιμετώπιση και η ανάγνωση για την ενημέρωση και αντιμετώπιση ενός προβλήματος ή μιας κατάστασης δεν παρέχουν τα απαραίτητα εφόδια για τον εξοπλισμό ενός ατόμου. Αντίθετα η δράση αναγκάζει το άτομο να αντιμετωπίσει έμπρακτα την κατάσταση με σκοπό πάντα τη βαθύτερη κατανόηση (Τσιάρας, 2005: 24). Ακόμα ένας σημαντικός παράγοντας είναι η κατανόηση και αποδοχή του εαυτού. Ο Cohen (2011) αναφέρει την Παιδαγωγική της Μεταμόρφωσης, δηλαδή τη δύναμη της αφήγησης μιας προσωπικής ιστορίας σε κοινό και το αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας το οποίο μπορεί να βοηθήσει τον αφηγητή να ενδυναμώσει την ταυτότητά του και να αναγνωρίσει τον εαυτό του όπως είναι μπροστά σε άλλους. Από μία άλλη σκοπιά θα μπορούσαμε να αναφερθούμε στην καλλιέργεια και ενδυνάμωση των προσωπικών αξιών μέσα από τη δραματική τέχνη και τις διαδικασίες επικοινωνίας και αυτογνωσίας που αυτή μπορεί να βελτιώσει.

Με παρόμοιο σκεπτικό αλλά με την ιδιαιτερότητα ότι η δραματική τέχνη δημιουργείται από και απευθύνεται σε καθημερινούς ανθρώπους είναι το Θέατρο του Καταπιεσμένου, όπως το εμπνεύστηκε και πραγματοποίησε ο Αουγκούστο Μπόάλ. Στο Θέατρο του Καταπιεσμένου ο κάθε άνθρωπος μπορεί να κάνει θέατρο μέσα από αυτοσχεδιασμούς, ασκήσεις, προκειμένου να αναπτυχθεί η κριτική του σκέψη (Μπόάλ, 2003). Οι McDonald & Rachel (2000) εξηγούν ότι οι τεχνικές του Θεάτρου του Καταπιεσμένου μπορούν, για παράδειγμα, να πραγματοποιηθούν από ομάδες κοινοτήτων, εργατικά συνδικάτα ή άλλους οργανισμούς με σκοπό την ανάδειξη ενός κοινωνικού προβλήματος, την επεξεργασία του μέσα από τις δραματικές τεχνικές, και τέλος, την εύρεση μίας αποδεκτής λύσης, η οποία θα έχει οριστεί μέσα από δημοκρατικές διαδικασίες που διέπουν τις δραματικές τεχνικές του Θεάτρου του Καταπιεσμένου. Η δημοκρατικότητα των δραματικών τεχνικών του Θεάτρου του Καταπιεσμένου προέρχεται από τη συλλογική δράση και έκφραση της γνώμης διαφόρων ατόμων, καθώς ακόμα και οι θεατές είναι συμμετέχοντες στο Θέατρο του Καταπιεσμένου (spect-actors).

Ένα άλλο χαρακτηριστικό της δραματικής τέχνης, το οποίο είναι αρκετά σημαντικό να αναφερθεί, είναι η άμεση συσχέτισή της με την καλλιέργεια διαπολιτισμικών δεξιοτήτων. Αυτό συμβαίνει διότι η επικοινωνία είναι βασικό χαρακτηριστικό της και μέσα από την πρακτική της μπορεί να επιτευχθεί η ικανότητα κατανόησης διαφόρων και διαφορετικών νοημάτων και προοπτικών ζωής και εμπειριών, αλλά και η ταύτιση με το Άλλο. Ο Γκόβαρης (2011) και η

Κοντογιάννη (2008) αναφέρουν τον όρο της ‘ενσυναίσθησης’ όσον αφορά σε αυτό το χαρακτηριστικό της δραματικής τέχνης, όπου στόχος της είναι η ενεργοποίηση όλων των συμμετεχόντων στην ενεργητική ακρόαση, δηλαδή να γίνουν αντιληπτές οι θέσεις του Άλλου, των συναισθημάτων και του κόσμου του.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια και λόγω των προαναφερθέντων (και άλλων) χαρακτηριστικών της δραματικής τέχνης, έχει αναπτυχθεί το Θέατρο στην Εκπαίδευση με βασικό άξονα σκέψης και ανάπτυξης τη μάθηση μέσω της πράξης (Τσιάρας, 2005: 18). Κάποια σημαντικά στάδια και χαρακτηριστικά για τη διδασκαλία μέσα από τη δραματική τέχνη είναι (α) η συμμετοχή του δάσκαλου ως εμπυχωτή, (β) ο ορισμός ενός στόχου, ο οποίος θα επιτευχθεί μέσα από τις δραματικές τεχνικές, (γ) η συσχέτιση της φαντασίας με τη δραματική συμπεριφορά, (δ) η δημιουργία κατάλληλης ατμόσφαιρας, έτσι ώστε οι συμμετέχοντες να αισθάνονται άνετα, (ε) η διαμόρφωση της τάξης διδασκαλίας σε έναν χώρο ευμετάβλητο και απλό, και (ζ) ο ορισμός ενός πλαισίου αλληλεπίδρασης για την ομαλότερη επικοινωνία (Τσιάρας, 2005: 88-95).

Για την παρούσα έρευνα θεωρείται σημαντική η χρήση της δραματικής τέχνης διότι λαμβάνοντας υπόψη το περιβάλλον των κλειστών φυλακών και τα άτομα που το απαρτίζουν, μιλάμε για μια κοινότητα πολυπολιτισμική από άποψη εθνικότητας αλλά και προσωπικών ιδιοσυγκρασιών. Έτσι λοιπόν η ιδιότητα της δραματικής τέχνης ως κατάλληλο μέσο για μια διαπολιτισμική συνεύρεση καθώς και η ανάγκη των κρατουμένων να βρουν ένα διαφορετικό μέσο έκφρασης και επεξεργασίας του εσωτερικού τους κόσμου για τον χρόνο διαβίωσης μέσα στην κλειστή φυλακή καθορίζουν τη δραματική τέχνη ως ένα κατάλληλο μέσο για την επεξεργασία και ενδυνάμωση της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων.

1.4 Η δραματική τέχνη σε περιβάλλον φυλακής

Το 2018 εκπόνησα έρευνα για τις αγροτικές φυλακές Τίρυνθας στα πλαίσια μιας εργασίας για το μεταπτυχιακό πρόγραμμα «Δραματική Τέχνη και Παραστατικές Τέχνες στην Εκπαίδευση και Διά Βίου Μάθηση» στο Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Ναυπλίου. Στη συγκεκριμένη έρευνα είχα την ευκαιρία να συναντηθώ και να διεξάγω συνεντεύξεις με ειδικούς στο πεδίο της εγκληματολογίας καθώς και με ανθρώπους που είχαν ασχοληθεί στο παρελθόν με προγράμματα βασισμένα στην δραματική τέχνη που έλαβαν μέρος στη συγκεκριμένη αγροτική φυλακή. Ακολούθως θα αναφερθώ σε κάποιες από τις πληροφορίες που μοιράστηκαν μαζί μου με σκοπό

την ανάδειξη προβληματισμών αλλά και της καταλληλότητας ένταξης της δραματικής τέχνης και στις κλειστές φυλακές.

Ο Παρασκευόπουλος (2017), Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ανέφερε ότι, *«Η ποινική δικαιοσύνη χρειάζεται όχι μόνο τη σοβαρότητα και τη σοβαροφάνεια. Εδώ δεν παίζουμε. Ποιος τόλμησε να πει ότι η δίκη είναι μια σκηνή με ρόλους, κοστούμια και κορώνες αγορεύσεων; Ο ίδιος ο κρατούμενος δύσκολα βρίσκει τη δύναμη να παραστήσει κάποιον άσχετο; Π.χ. έναν αγρότη, αν και ο ίδιος έχει καιρό να δει ή να μυρίσει τη φύση; Έχει διάθεση να εκδραματίσει ή να αφήσει να φανεί κάτι από το παρόν του; Πιο λογικό μοιάζει να το απωθεί. Ούτε η ίδια η κοινωνία δεν δέχεται έτσι απλά το γεγονός. Αν οι εντός των τειχών προκύψουν δημιουργικοί και ευαίσθητοι, τότε οι αντιδιαστολές με τους εκτός γίνονται αδύνατες. Τι θα γίνει τέλος με την επόμενη στιγμή, όταν η αυλαία θα πέσει; Αντέχει ο θίασος την επιστροφή στην πραγματικότητα, σε αυτή την πραγματικότητα; Από παλιά ανιχνεύεται η πορεία από την παράσταση προς την αυτογνωσία και από την αυτογνωσία προς τον αυτοπροσδιορισμό. Βήμα-βήμα από τα ψέματα θα βγουν αλήθειες.»*

Οι διάφορες και διαφορετικές σε είδος τεχνικές της δραματικής τέχνης φαίνεται να βοηθάνε τους κρατούμενους ιδιαίτερα διότι μαθαίνοντας για παράδειγμα να κάνουν κάποιο είδος χειροτεχνίας νοιώθουν ότι αποκτούν περισσότερα εφόδια για πιθανή ενασχόληση στην κοινωνία αφού εκτίσουν την ποινή τους. Οι χειροτεχνίες και οι κατασκευές που φτιάχνουν ενόσω βρίσκονται στη φυλακή αποτελούν πράγματα τα οποία μπορούν να δωρίσουν στις οικογένειές τους κατά τη διάρκεια ενός επισκεπτηρίου ή και ακόμα να πουλήσουν σε μπαζάρ που οργανώνονται στην κοινωνία που ανήκει το κατάστημα κράτησής τους. Αυτή ήταν και η περίπτωση όπου το 2018, για πρώτη φορά, η αγροτική φυλακή Τίρυνθας πήρε μέρος στο χριστουγεννιάτικο μπαζάρ Ναυπλίου με κατασκευές φτιαγμένες από τους κρατούμενους. Ο Νικολόπουλος (2017), καθηγητής Εγκληματολογίας του Πάντειου Πανεπιστημίου, αναφέρει για την ενασχόληση των φυλακισμένων με την τέχνη ότι, *«η επαφή του ιδιαίτερου κοινού της φυλακής με την τέχνη δεν παύει να τους αφήνει μια πικρή γεύση, αφού νοιώθουν, μετά, πιο σκληρή την πραγματικότητα της φυλακής...Το στοίχημα για την τέχνη στη φυλακή είναι να κάνει την φυλακή να φαίνεται λιγότερο φυλακή, τον κρατούμενο λιγότερο εγκληματία και τελικά, την κοινωνίας μας περισσότερο ανοιχτή για όλους.»*

Τέλος είχα την ευκαιρία να συναντηθώ και να συζητήσω με τον κύριο Κυριάκο Σάμιο. Τη δεκαετία του 1980 εργάστηκε στη Λαϊκή Επιμόρφωση σε Νομαρχιακό επίπεδο, ασχολήθηκε με

συλλόγους, κοινωνικούς φορείς υποστηρικτικά και κάνοντας προγράμματα (από τη Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης). Μέσω της ΝΕΛΕ μπήκε σε προγράμματα στις αγροτικές φυλακές Τίρυνθας γιατί εκεί υπήρχε στοιχειώδης υποδομή. Ενδεικτικά και περιληπτικά μου ανέφερε ότι σημασία για τους κρατούμενους που παίρνανε μέρος σε αυτά τα προγράμματα είχε η διαδρομή, η ενασχόληση με το θέατρο και η γνώση της πορείας για μια παράσταση, δηλαδή η κατανόηση του κειμένου, η προσπάθεια κατανόησης ενός ρόλου, η μάθηση του κειμένου, η υποκριτική, η γνώση των πραγμάτων για το ανέβασμα μιας παράστασης όπως τα σκηνικά, τα κοστούμια, οι φωτισμοί και το φροντιστήριο. Τόνισε μάλιστα ότι πάντα πρέπει να έχουμε στο νου μας ότι τα προγράμματα δραματικής τέχνης στις φυλακές δεν είναι δραματική σχολή. Ο στόχος είναι ο ποιοτικός χρόνος των φυλακισμένων κατά τη διάρκεια του εγκλεισμού τους και η ψυχαγωγία. Επιπλέον ανέφερε ότι, *«Οι κρατούμενοι με αφορμή τη θεατρική παράσταση και όλες τις άλλες καλλιτεχνικές δραστηριότητές τους έρχονται σε επαφή με τον έξω κόσμο. Στους περισσότερους αρέσει αυτό. Υπάρχουν όμως και αντίθετες φωνές. Υπάρχουν κρατούμενοι που διακατέχονται από καχυποψία και φόβο μήπως η όλη προσπάθεια ερμηνευτεί προς τον έξω κόσμο σαν ωραιοποίηση των συνθηκών μέσα στη φυλακή.»*

Για τις ανάγκες τις έρευνας έκανα μία συγκριτική μελέτη της κατάστασης τότε και τώρα και έβγαλα τα εξής σημαντικά συμπεράσματα. Πρώτον η σύνθεση των εγκλείστων τα τελευταία χρόνια έχει αλλάξει πολύ καθώς δεν υπάρχουν πλέον μόνο κρατούμενοι Ελληνικής υπηκοότητας αλλά πολλών εθνικοτήτων. Οι φυλακές πια είναι πολυπολιτισμικές. Σαν επακόλουθο η επικοινωνία είναι πιο δύσκολη λόγω των γλωσσικών προβλημάτων · ένα γεγονός που αναγκάζει τον επιμορφωτή να στρέφει την προσοχή του στη μη λεκτική επικοινωνία. Συνήθως σε αυτό το σημείο είναι που αρχίζουν προβλήματα σχετικά με το πόσο πρόθυμοι είναι οι κρατούμενοι να επικοινωνήσουν μη λεκτικά. Συνήθειες, ήθη και έθιμα εμποδίζουν τον φυλακισμένο ακόμα και να δεχτεί άλλους τρόπους επαφής και επικοινωνίας. Δεύτερον επισημαίνω και εγώ η ίδια το γεγονός που ανέφερε και ο κύριος Σάμιος ότι από την στιγμή που ανοίγουν οι φυλακές για παραστάσεις ελοχεύει ο κίνδυνος ωραιοποίησης της κατάστασης φυλάκισης. Γι' αυτό το λόγο είναι πολύ σημαντικό να υπενθυμίζεται ότι αυτοί οι άνθρωποι είναι παρ' όλ' αυτά εγκλειστοί. Τρίτον, κατόπιν της συζήτησής μου με τον κύριο Σάμιο, αναφερθήκαμε στο ωράριο διεξαγωγής προγραμμάτων. Για την δική του περίπτωση ανέφερε ότι οι πρόβες και συναντήσεις της ομάδας για το πρόγραμμα δραματικής τέχνης λαμβάνανε μέρος το βράδυ, δηλαδή μετά την νυχτερινή καταμέτρηση ύστερα από τη δύση του ηλίου και κρατούσαν μέχρι τις 22:00. Η επιλογή της ώρας

για τις πρόβες ήταν από μόνο του ένα κίνητρο συμμετοχής για τους κρατούμενους διότι κατα αυτό τον τρόπο μίκραινε η νύχτα τους ενώ παράλληλα δημιουργούσε ένα μεγαλύτερο δέσιμο μεταξύ τους, κάτι σαν μυσταγωγία. Σήμερα τα προγράμματα διεξάγονται κατά τη διάρκεια της ημέρας, ενταγμένα στο ωρολόγιο πρόγραμμα των κρατουμένων κι έτσι αυτή η ατμόσφαιρα έχει χαθεί.

Κεφάλαιο 2ο: Μεθοδολογία

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν οι ερευνητικές μέθοδοι και η μεθοδολογία που χρησιμοποιήθηκαν για την παρούσα έρευνα. Για να εξετάσουμε το ερευνητικό μας ερώτημα, πως η δραματική τέχνη στην εκπαίδευση μπορεί να βοηθήσει τους έγκλειστους να καλλιεργήσουν και να ενδυναμώσουν χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητάς τους όπως η αυτοεκτίμηση, η αυτοπεποίθηση, η διαχείριση του άγχους, η ενεργητικότητα, η δημιουργικότητα, η κοινωνικοποίηση και η διάθεση για καινούργιες εμπειρίες διεκπεραιώθηκε ποσοτική και ποιοτική έρευνα. Το παρόν κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο ενότητες. Η πρώτη ενότητα, «Ερευνητικές μέθοδοι», περιλαμβάνει δύο υπό-ενότητες οι οποίες περιγράφουν αντίστοιχα την ποσοτική και ποιοτική προσέγγιση της έρευνας. Η δεύτερη ενότητα, «Ερευνητικά βήματα», περιγράφει τα ερευνητικά βήματα που ακολουθήθηκαν για την εκπόνηση της έρευνας και την ανάλυση των δεδομένων που συλλέχθηκαν.

2.1 Ερευνητικές μέθοδοι

2.1.1 Ποσοτική έρευνα με χρήση ερωτηματολογίου

Η μέθοδος «One-group pretest-posttest» χρησιμοποιείται για τη διεξαγωγή ποσοτικής έρευνας. Ο Bernard (2006: 125) αναφέρει ότι πρόκειται για ένα είδος ερευνητικού σχεδιασμού κατά τον οποίο παρατηρούνται συγκεκριμένες παράμετροι, ύστερα πραγματοποιείται μια δράση, και στη συνέχεια, με την ολοκλήρωση της δράσης, ξαναμετριοούνται οι ίδιες παράμετροι. Ο συγκεκριμένος ερευνητικός σχεδιασμός είναι κατάλληλος για τη διερεύνηση αν, παραδείγματος χάριν, ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα είχε επιτυχία ή όχι σε μια συγκεκριμένη ομάδα ατόμων. Για τη συγκεκριμένη μέθοδο είναι σημαντικό να διεξαχθεί η έρευνα στην ίδια ομάδα ατόμων, διότι σκοπός της είναι να αποκαλύψει την αποτελεσματικότητα της δράσης που πραγματοποιείται στο χρονικό διάστημα μεταξύ των μετρήσεων.

Ο ερευνητικός σχεδιασμός του «One-group pretest-posttest» είναι κατάλληλος για την παρούσα έρευνα γιατί επιδιώκεται να διερευνηθεί αν κάποια χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων άλλαξαν/διαφοροποιήθηκαν, ή τουλάχιστον, αν η αντίληψη των συμμετεχόντων για αυτά τα χαρακτηριστικά τους άλλαξε/διαφοροποιήθηκε μέσα από τη δράση που θα λάβει μέρος στις ενδιάμεσες συναντήσεις. Αξίζει να αναφέρουμε ωστόσο ότι το πρόγραμμα δράσης που θα πραγματοποιηθεί, παρόλο που έχει χροιά εκπαιδευτικού

προγράμματος, απευθύνεται περισσότερο σε ψυχολογικές διαδικασίες παρά σε πρακτικές, όπως για παράδειγμα επισημαίνει ο Bernard (2006: 125-126) προγράμματα ανάπτυξης δεξιοτήτων ως κατάλληλα πεδία χρήσης του συγκεκριμένου ερευνητικού σχεδιασμού. Αναφέρουμε τη λεπτή διαφορά του προγράμματος δράσης που θα διεξαχθεί διότι οι ψυχολογικές διαδικασίες από τη φύση τους παίρνουν περισσότερο καιρό να ‘εκπαιδευτούν’, να καλλιεργηθούν ή ακόμα και να συνειδητοποιηθούν σε πρώτη φάση. Η δράση για την παρούσα έρευνα θα διεξαχθεί σε δεκαπέντε συναντήσεις που θα λάβουν μέρος σε διάστημα δύο μηνών. Οι συναντήσεις θα είναι διήμερες και θα πραγματοποιούνται κάθε εβδομάδα. Κατά συνέπεια, είναι σημαντικό να επισημανθεί ότι τα αποτελέσματα από την ποσοτική μέθοδο που θα χρησιμοποιηθεί μπορεί να μην εκφράζουν απόλυτα την ψυχολογική διεργασία των συμμετεχόντων.

Ένας ακόμη παράγοντας της ποσοτικής έρευνας που πρέπει να σημειωθεί είναι ο αριθμός του δείγματος στο οποίο θα πραγματοποιηθεί η έρευνα. Η ομάδα των συμμετεχόντων κρατουμένων απαρτίζεται από δεκαπέντε άτομα, τα οποία, όπως αναφέρεται και παρακάτω στην ενότητα 2.2.2 Πρόσβαση στο πεδίο έρευνας, επιλέχθηκαν από τον διευθυντή του καταστήματος κράτησης. Η δειγματοληψία αυτή ονομάζεται βολική ή ευκαιριακή επειδή το δείγμα ήταν συγκεκριμένο και δοσμένο (Cohen et al. 2007). Για τον σκοπό μίας ποσοτικής έρευνας η οποία θέλει να εκφράσει μία γενικευμένη ομάδα ατόμων, ο αριθμός αυτός είναι μικρός. Παρ’ όλ’ αυτά ο Bernard (2006: 179-180) αναφέρει ότι αρκετά συχνά, ειδικά όσον αφορά στις ανθρωπολογικές έρευνες όπου το δείγμα μπορεί να μην είναι αριθμητικά αντιπροσωπευτικό της υπό έρευνα κοινωνίας ή ομάδας ανθρώπων, αυτό που μπορεί να αλλάξει στην επεξεργασία των συλλεχθέντων δεδομένων από την ποσοτική έρευνα είναι ο παράγοντας *t*. Ο παράγοντας *t* αναφέρεται στην απόκλιση των αποτελεσμάτων του δείγματος που χρησιμοποιήθηκε. Δηλαδή για παράδειγμα, ενώ σε μία ποσοτική έρευνα με αριθμητικά αντιπροσωπευτικό δείγμα η απόκλιση θα ήταν της κλίμακας του +/-1.96, σε μία μη αριθμητικά αντιπροσωπευτική ποσοτική έρευνα η απόκλιση αυξάνεται στην κλίμακα του +/-2.57. Έτσι ο ερευνητής/η ερευνήτρια έχει τη δυνατότητα να ερμηνεύσει τα αποτελέσματα με έναν πιο επιστημονικά εμπειριστατωμένο τρόπο λαμβάνοντας υπόψη την παρέκκλιση μεταξύ του δείγματος και της πραγματικότητας.

Για τη συλλογή των δεδομένων χρησιμοποιήθηκε ερωτηματολόγιο, το οποίο περιλαμβάνει μία ερώτηση για την ηλικία των συμμετεχόντων και μία ενότητα η οποία αποσκοπεί στη μέτρηση της αντιλαμβανόμενης ψυχικής ανθεκτικότητας των συμμετεχόντων. Η κλίμακα μέτρησης της ψυχικής ανθεκτικότητας αναπτύχθηκε από τους Wagnild & Young (1987) και

υιοθετήθηκε στην ελληνική γλώσσα από την Μπότου (2017). Η αρχική κλίμακα περιέχει 30 δηλώσεις, όμως για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας χρησιμοποιήθηκαν 28, οι οποίες προσαρμόστηκαν με τέτοιον τρόπο προκειμένου να απαντήσει η συγκεκριμένη ομάδα συμμετεχόντων. Οι ερωτήσεις του ερωτηματολογίου αποσκοπούν στην αυτοαξιολόγηση της ψυχικής ανθεκτικότητας χρησιμοποιώντας ως δείκτες μέτρησης τους αριθμούς 1 έως 7. Το 1 αντιστοιχεί στην απάντηση «Διαφωνώ πολύ» ενώ το 7 στην απάντηση «Συμφωνώ πολύ». Τα ερωτήματα που χρησιμοποιήθηκαν για το ερωτηματολόγιο μπορούν να βρεθούν στο Παράρτημα.

Το ερωτηματολόγιο μοιράστηκε στους συμμετέχοντες κατά τη διάρκεια της πρώτης και της τελευταίας προγραμματισμένης συνάντησης. Λόγω όμως του γεγονότος ότι κάποιοι συμμετέχοντες στην παρούσα έρευνα δεν γνώριζαν γραφή ή ανάγνωση, η ερευνήτρια και ο κριτικός φίλος βοήθησαν όσους δεν ξέρουν να γράφουν ή να διαβάζουν. Αυτή η διαδικασία ίσως θεωρηθεί ότι επηρεάζει τη διαφάνεια της ποσοτικής έρευνας διότι ο συμμετέχων ίσως αλλάξει τις απαντήσεις του για να φανεί 'καλύτερος' ή πιο δυνατός στα μάτια της ερευνήτριας. Ο Πανάγος αναφέρει επί του θέματος ότι, *«ενίοτε οι 'εξωτερικοί' ερευνητές θεωρούνται από τους εγκλείστους πιο «εύπιστοι»* (2018: 135). Έχοντας υπόψη αυτή τη παράμετρο θεωρήθηκε κατάλληλο αρχικά να αλληλοβοηθηθούν οι συμμετέχοντες, όμως στη πράξη κάτι τέτοιο εμποδίζει και πάλι την επιλογή των απαντήσεων για τον λόγο ότι και σε αυτή τη περίπτωση ο ερωτώμενος μπορεί να θέλει να φανεί πιο δυνατός σε έναν συγκρατούμενό του. Επιπροσθέτως παρατηρήθηκε από τις αρχικές συναντήσεις ότι οι συμμετέχοντες έχουν ανάγκη από την επικοινωνία, και πιο συγκεκριμένα την επικοινωνία με άτομα μη έγκλειστα ή εργαζόμενους της φυλακής. Έτσι η διαδικασία ανάγνωσης, επεξήγησης και βοήθειας συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου από την ερευνήτρια και τον κριτικό φίλο θεωρήθηκε η πιο κατάλληλη προσέγγιση στη συγκεκριμένη περίπτωση.

2.1.2 Έρευνα δράσης

Η επιλογή της έρευνας δράσης αποσκοπεί στη διεκπεραίωση ποιοτικής έρευνας. Η έρευνα δράσης πραγματοποιήθηκε στις συναντήσεις στο ενδιάμεσο διάστημα συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου. Ο Elliot (1991) αναφέρει για την έρευνα δράσης ότι πρόκειται για μια μελέτη κοινωνικού ενδιαφέροντος που αποσκοπεί στη βελτίωση της ποιότητας της κοινωνικής

κατάστασης που ερευνά. Για την παρούσα έρευνα, η έρευνα δράσης αποτελεί κατάλληλο μεθοδολογικό εργαλείο διότι σκοπός είναι να μελετηθεί ο ρόλος της δραματικής τέχνης ως μέσο βελτίωσης της διαβίωσης των κρατουμένων σε κλειστές φυλακές. Αναφέρθηκε νωρίτερα στο Κεφάλαιο 1^ο: Βιβλιογραφική ανασκόπηση ότι η δραματική τέχνη έχει χρησιμοποιηθεί ως εκπαιδευτικό μέσο, και είναι επίσης σημαντικό να αναφέρουμε τώρα ότι ο Elliot (1991) σημειώνει την έρευνα δράσης ως κατάλληλο μέσο για βελτίωση στον τομέα της εκπαίδευσης. Παράλληλα παρατηρήσαμε παραπάνω ότι παρόλο που τα πλαίσια μέσα στα οποία έχει χρησιμοποιηθεί μέχρι τώρα η δραματική τέχνη, και η έρευνα δράσης όπως βλέπουμε τώρα, είναι στον χώρο της εκπαίδευσης, για την παρούσα έρευνα αξίζει να τονίσουμε για ακόμα μία φορά ότι λόγω της επικέντρωσης της έρευνας στην ψυχική ανθεκτικότητα των κρατουμένων κλειστών φυλακών, η έννοια της εκπαίδευσης στην προκειμένη περίπτωση παίρνει ευρύτερες διαστάσεις.

Είναι σημαντικό να αναφερθεί για ακόμη μία φορά η ποσότητα του δείγματος, δηλαδή ο αριθμός των συμμετεχόντων στην έρευνα δράσης που αποσκοπεί στη διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας, σε σχέση με την ποιότητα και εύρος των αποτελεσμάτων της έρευνας. Οι Smith & Osborn (2003) αναφέρουν ότι «στην ποιοτική έρευνα ένας μικρός αριθμός δείγματος θεωρείται επαρκής. Μελετάται η εμπειρία των συμμετεχόντων μέσω μιας μακρόχρονης διαδικασίας ανάλυσης σε βάθος, ενώ γενίκευση των αποτελεσμάτων στον γενικό πληθυσμό δεν είναι σκοπός της ποιοτικής έρευνας.»

Για την ομαλή διεκπεραίωση εκπαιδευτικών προγραμμάτων με βασικό εργαλείο τη δραματική τέχνη προτείνεται στην αρχή των συναντήσεων να πραγματοποιηθούν τεχνικές για τη γνωριμία των συμμετεχόντων και του δασκάλου. Γι' αυτό το λόγο στην πρώτη και δεύτερη συνάντηση αποφασίστηκε να αφηγηθούν η ερευνήτρια και οι συμμετέχοντες μια όμορφη και μια άσχημη στιγμή της ζωής τους. Οι όμορφες και άσχημες στιγμές αποτελούν ιδιαίτερα κομμάτια της ζωής μας. Η εξιστόρηση όμως αυτών των στιγμών φέρνει τους ανθρώπους κοντά διότι τότε μπορεί να συνειδητοποιήσει κάποιος/κάποια ότι όλοι οι άνθρωποι είμαστε ίδιοι και έχουμε τα ίδια συναισθήματα και τις ίδιες ανάγκες. Είναι μια τεχνική που εκφράζει την Παιδαγωγική της Μεταμόρφωσης του Cohen (2011) έτσι ώστε να αναγνωρίσει ο συμμετέχων τον εαυτό του όπως πραγματικά είναι μπροστά στους άλλους.

Σημαντικό εργαλείο για την έρευνα δράσης ήταν η ανάπτυξη του σκελετού μιας ιστορίας πάνω στην οποία θα στηριχτούν οι συμμετέχοντες έτσι ώστε να την αναπτύξουν με βάση τις δικές τους ανάγκες, βιώματα και επιθυμίες. Ο Τσιάρας (2005: 113) αναφέρει ότι ένα

σημαντικό χαρακτηριστικό της δραματικής πράξης είναι η δραματική πλοκή. Αυτή πρέπει να εμπεριέχει στοιχεία έντασης και αγωνίας με σκοπό την επίλυση και εκπλήρωση ενός στόχου. Έχοντας υπόψη λοιπόν τη σημασία της δραματικής πλοκής και τους άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας όπως ορίστηκαν στο Κεφάλαιο 1^ο: Βιβλιογραφική ανασκόπηση, δηλαδή (1) την αυτοεκτίμηση, (2) την αυτοπεποίθηση, (3) τη διαχείριση του άγχους, (4) την ενεργητικότητα, (5) τη δημιουργικότητα, (6) την κοινωνικότητα, και (7) τη διάθεση για καινούριες εμπειρίες, αναπτύχθηκε ο σκελετός της παρακάτω ιστορίας.

Η δράση αρχίζει με την ιστορία η οποία διαδραματίζεται σε ένα απομακρυσμένο νησί, μικρού μεγέθους. Η επικοινωνία με το νησί είναι δύσκολη και σπάνια, και οι μοναδικοί κάτοικοι είναι οι συμμετέχοντες και οι οικογένειές τους. Σε αυτό το στάδιο ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να φανταστούν το νησί και τη ζωή εκεί· πώς είναι η φύση του νησιού, τι οικογενειακή κατάσταση έχει ο καθένας τους, τι κοινωνικό ρόλο έχει ο καθένας στο νησί. Στον κοινωνικό ρόλο αποκλείστηκε από την ερευνήτρια αλλά και από τους ίδιους τους συμμετέχοντες η ύπαρξη αστυνομικού σώματος. Στόχος αυτής της φανταστικής ανάπτυξης χαρακτήρων ήταν η παρατήρηση κατασκευής του εαυτού και κατά πόσο η φαντασία απέχει από την πραγματικότητα, και γιατί.

Στη συνέχεια, αφού κατασκευάστηκε η κοινωνία του νησιού, μία μέρα, χωρίς προειδοποίηση ή για κάποιον εμφανή λόγο, ο γυναικείος πληθυσμός του νησιού εξαφανίστηκε, δηλαδή οι σύντροφοι, μητέρες, και κόρες, ανάλογα με την επιλογή οικογενειακής κατάστασης του κάθε συμμετέχοντα. Σε αυτό το σημείο έγινε μία συζήτηση για τους πιθανούς λόγους της εξαφάνισης, οι οποίοι ήταν επιθυμητό να αναπτυχθούν όσο το δυνατόν περισσότερο από τους συμμετέχοντες έτσι ώστε να παρατηρηθούν άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας, όπως η διαχείριση του άγχους, η αυτοπεποίθηση και η ενεργητικότητα. Σε αυτό το σημείο της ιστορίας μείναμε λίγο παραπάνω έτσι ώστε να αναπτυχθεί μία εικόνα της ζωής στο νησί χωρίς τις γυναίκες. Ζητήθηκε δηλαδή να εκφραστούν συναισθήματα και καταστάσεις όσον αφορά στην αλλαγή της καθημερινής ζωής και σε πιθανές καινούριες μορφές κοινωνικότητας και σχέσεων που αναπτύχθηκαν μεταξύ των συμμετεχόντων/κατοίκων του νησιού.

Αφού διαμορφώθηκε η καινούργια κατάσταση καθημερινής ζωής στο νησί, εμφανίστηκε απροειδοποίητα μια μέρα ένας ξένος άντρας που έφτασε στο νησί με τη βάρκα του. Ο ρόλος του ξένου αποσκοπεί στην παρατήρηση αντιδράσεων απέναντι στο άγνωστο και την αντιμετώπισή του. Ο ξένος ανακοίνωσε στους κατοίκους ότι έμαθε για το πρόβλημα που έχουν με τις γυναίκες

στο νησί και θέλει να βοηθήσει. Ο τρόπος που μπορεί να βοηθήσει είναι να δημιουργήσουν οι συμμετέχοντες ένα βιογραφικό το οποίο θα δοθεί σε γυναίκες άγνωστες προς τους συμμετέχοντες, και αυτές θα επιλέξουν αν θέλουν να έρθουν στο νησί ως καινούριες σύντροφοι. Η δημιουργία ενός βιογραφικού αποσκοπεί στη δημιουργικότητα, την αυτοεκτίμηση και την αυτοπεποίθηση που μπορούν να εκφράσουν οι συμμετέχοντες για το άτομό τους. Επίσης, η τροπή της ιστορίας για γνωριμία με καινούριες γυναίκες παραπέμπει στη διάθεση για καινούριες εμπειρίες.

Ο ξένος φεύγει από το νησί με τα βιογραφικά τους και υπόσχεται να γυρίσει με καινούριες γυναικείες συντρόφους για τους κατοίκους του νησιού. Σε αυτό το σημείο ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να ετοιμάσουν το νησί, τα σπίτια τους κι ό,τι άλλο μπορούν να φανταστούν και θεωρούν σημαντικό για να υποδεχτούν τις καινούριες γυναίκες. Θα γίνει όμως ακόμη μία τροπή στην ιστορία. Ο ξένος γυρίζει μετά από πολύ καιρό αλλά μόνος. Ανακοινώνει στους κατοίκους ότι βρήκε καινούριες γυναίκες, αλλά εν τω μεταξύ, οι παλιές γυναίκες τους είδαν τα βιογραφικά τους, συγκινήθηκαν με αυτά που έγραψαν για τον χαρακτήρα τους και για τη ζωή μαζί τους στο απομονωμένο νησί και θέλουν να γυρίσουν πίσω. Εδώ οι συμμετέχοντες έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα στις παλιές και τις καινούριες συντρόφους και να ετοιμάσουν μία γιορτή υποδοχής.

Για τη διεκπεραίωση της δράσης έγινε πολύ ομαδική συζήτηση όσον αφορά την εξέλιξη και κατασκευή της ιστορίας. Παράλληλα πραγματοποιήθηκε ομαδική ζωγραφική δράση για την απεικόνιση του νησιού και ατομικές ζωγραφικές για την απεικόνιση του σπιτιού του κάθε συμμετέχοντα, μίας μικρής προσωπογραφίας για το βιογραφικό και για την απόδοση του ξένου ως φυσιογνωμία. Επίσης κατά την άφιξη του ξένου πραγματοποιήθηκε η τεχνική του 'δάσκαλου σε ρόλο' με σκοπό την έμπρακτη συμμετοχή της ερευνήτριας στην ιστορία της δράσης. Ο ρόλος της ερευνήτριας ήταν αυτός του ξένου στο νησί. Στα σημεία που εμφανίζεται ο ξένος, καθώς και σε ομαδικές συναντήσεις των κατοίκων στην ιστορία, έγιναν αυτοσχεδιασμοί.

Άλλες τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν οι αντιμαχίες, δηλαδή κάθε συμμετέχοντας καθόταν σε μια καρέκλα στο κέντρο της αίθουσας και εξέφραζε την γνώμη του για ένα θέμα της ιστορίας. Για παράδειγμα, όλοι οι συμμετέχοντες είπαν τη γνώμη τους για το αν θα έπρεπε να δεχτούν πίσω τις παλιές γυναίκες τους ή αν προτιμούν να έρθουν καινούριες. Η απόφαση έπρεπε να παρθεί δημοκρατικά, δηλαδή με βάση τι επιθυμούν οι περισσότεροι, οι λόγοι όμως αυτής της απόφασης έπρεπε να μοιραστούν μεταξύ τους αντί να πραγματοποιηθεί απλά μια ψηφοφορία.

Η γραφή και η αφήγηση αποδείχθηκαν επίσης σημαντικές τεχνικές. Όπως αναφέραμε και νωρίτερα κάποιοι συμμετέχοντες δεν ήξεραν να γράφουν και να διαβάζουν. Παρ' όλ' αυτά παρατηρήθηκε ότι οι τεχνικές της γραφής, ζωγραφικής και αφήγησης αποτελούσαν ιδιαίτερες επιλογές ανάλογα με τη διάθεση των συμμετεχόντων. Γι' αυτό το λόγο αφέθηκε ελεύθερο σε ορισμένες φάσεις της δράσης να επιλέξει ο συμμετέχοντας την τεχνική που προτιμούσε ανάλογα με την περίσταση.

Επίσης θεωρήθηκε κατάλληλο για την εξέλιξη της δράσης και την πλοκή της ιστορίας να διαβαστούν από την ερευνήτρια ποιήματα σχετικά με την ιστορία που συζητήθηκε στα πλαίσια της δράσης, ενώ παράλληλα, στο τέλος των συναντήσεων πραγματοποιήθηκαν μισάωρες ασκήσεις Τσι Γκονγκ για τη σωματική ευεξία των συμμετεχόντων. Το Τσι Γκονγκ επιλέχθηκε διότι από τη φύση του σαν τρόπος άσκησης τονίζει την ομαλή, χαλαρή άσκηση του σώματος με σκοπό τη χαλάρωση και το τέντωμα μέσα από απαλές κινήσεις. Δεν είναι αναγκαίο δηλαδή ο προπονούμενος να είναι σε τέλεια φυσική κατάσταση και δεν προκαλεί προβλήματα μετά την εξάσκηση. Το Τσι Γκονγκ συνοδεύτηκε με μουσική αποτελούμενη από ήχους της φύσης και κινέζικων οργάνων. Κατά τη διάρκεια των συναντήσεων εκφράστηκε από τους συμμετέχοντες ενθουσιασμός για τις ασκήσεις του Τσι Γκονγκ. Γι' αυτό το λόγο σε μία συνάντηση η ερευνήτρια προσκάλεσε έναν δάσκαλο γιόγκα.

Τέλος, κατά τη διάρκεια των συναντήσεων συμμετείχε και ένας κριτικός φίλος με σκοπό την παρατήρηση της δράσης. Κατά την άμεση παρατήρηση κρατήθηκαν σημειώσεις όσον αφορά τη μεθοδολογία, την περιγραφή της δράσης όσων διαδραματίστηκαν και την ανάλυση, δηλαδή την εξέλιξη της ιδέας της δράσης σε σχέση με το θέμα της έρευνας.

2.2 Ερευνητικά βήματα

2.2.1 Πρόσβαση στο πεδίο έρευνας

Η παρούσα έρευνα έλαβε μέρος στο κατάστημα κράτησης Ναυπλίου, όπου συγκεντρώθηκε μία ομάδα των δεκαπέντε κρατούμενων. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η ομάδα των κρατούμενων δεν επιλέχθηκε από την ερευνήτρια. Το συγκεκριμένο κατάστημα κράτησης συνεργάζεται τα τελευταία δύο χρόνια με το Τμήμα Θεατρικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στο Ναύπλιο όπου διοργανώνονται δράσεις στα πλαίσια μαθημάτων κυρίως του μεταπτυχιακού προγράμματος «Δραματική Τέχνη και Παραστατικές Τέχνες στην Εκπαίδευση

και Διά Βίου Μάθηση». Για τις δράσεις αυτές έχει επιμεληθεί ο διευθυντής του καταστήματος κράτησης μία ομάδα κρατούμενων οι οποίοι κατά την άποψή του μπορούν να παρακολουθήσουν ‘εξωσχολικές’ δραστηριότητες χωρίς να δημιουργήσουν προβλήματα. Χρησιμοποιείται ο όρος ‘εξωσχολικές’ διότι υπάρχει αίθουσα δημοτικού σχολείου μέσα στο κατάστημα κράτησης και εκεί είναι και ο χώρος που πραγματοποιούνται οι συναντήσεις για την παρούσα έρευνα.

2.2.2 Πρόγραμμα συναντήσεων

Η δράση για την παρούσα έρευνα διεξήχθη σε δεκαπέντε συναντήσεις που έλαβαν μέρος σε διάστημα δύο μηνών. Οι συναντήσεις ήταν διήμερες και επραγματοποιούντο κάθε εβδομάδα. Ένα ενδεικτικό πρόγραμμα εξέλιξης της δράσης έτσι ώστε να προβληθεί ο ερευνητικός συνδυασμός τεχνικών της δραματικής τέχνης στην εκπαίδευση ήταν αρχικά η γνωριμία των συμμετεχόντων με την ερευνήτρια μέσα από την εξιστόρηση όμορφων και άσχημων στιγμών ζωής. Ύστερα δόθηκε και συμπληρώθηκε το ερωτηματολόγιο. Η ιστορία δράσης άρχισε με τη δημιουργία του νησιού και των προσωπικοτήτων, και στη συνέχεια με την εξαφάνιση των γυναικών. Οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν σε αυτή τη φάση ήταν συζήτηση, ομαδική ζωγραφική νησιού με μουσική υπόκρουση, ατομική ζωγραφική σπιτιών, αφήγηση και αυτοσχεδιασμός.

Στην 5^η συνάντηση, αφού συζητήθηκε η εξέλιξη της ιστορίας δράσης, δηλαδή πως διαμορφώθηκε η ζωή χωρίς τις γυναίκες, εμφανίζεται στην ιστορία ο Ξένος για να δώσει μια άλλη διάσταση για την επίλυση του προβλήματος και νέους προβληματισμούς. Αυτό μας έδωσε την ευκαιρία να συνοψίσουμε ό,τι είχαμε πει μέχρι τότε, αλλά και να διαμορφώσουν οι συμμετέχοντες οι ίδιοι το συγκεκριμένο σχέδιο εργασίας. Οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν περισσότερο σε αυτή τη φάση είναι η συζήτηση, ο δάσκαλος σε ρόλο, και οι αντιμαχίες.

Σε επόμενη συνάντηση, όταν ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να δημιουργήσουν ένα βιογραφικό, συνδυάσαμε τις τεχνικές της γραφής, της ζωγραφικής και της παρουσίασης. Επίσης αναγνώστηκαν ποιήματα και έγιναν συζητήσεις και αναλύσεις. Για την προετοιμασία υποδοχής των γυναικών, αργότερα στην εξέλιξη της ιστορίας δράσης, επιλέχθηκε η ζωγραφική των σπιτιών και του νησιού.

Στην 8^η συνάντηση ο Ξένος γυρίζει στο νησί χωρίς γυναίκες. Κάναμε πάλι μια σύνοψη όλων των θεμάτων που είχαν προκύψει με την εμφάνιση του Ξένου, και όλων των απόψεων και στάσεων που είχαν κατατεθεί μέσω των διαφόρων ρόλων στα δρώμενα. Στο δεδομένο ερώτημα

που τίθεται μέσω της επιστροφής του Ξένου μόνου, δηλαδή εάν θέλουν οι κάτοικοι του νησιού την επιστροφή των γυναικών τους ή την έλευση των ξένων, προέκυψε διχασμός απόψεων. Μέσα από παιχνίδια, αυτοσχεδιασμούς, τον δάσκαλο σε ρόλο, και αντιμαχίες, τελικά πάρθηκε η απόφαση με ψηφοφορία.

Παράλληλα, κάθε φορά στο τέλος των συναντήσεων κάναμε Τσι Γκονγκ για την χαλάρωση και τόνωση της ευεξίας των συμμετεχόντων.

2.2.3 Συλλογή και ανάλυση δεδομένων

Τα δεδομένα για την παρούσα έρευνα συλλέχθηκαν μέσω των προαναφερθέντων ερευνητικών μεθόδων, δηλαδή για τα ποσοτικά δεδομένα επιλέχθηκε η μέθοδος του One group pretest-posttest όπου έγινε χρήση ερωτηματολογίου, και για τα ποιοτικά δεδομένα πραγματοποιήθηκε μια έρευνα δράσης η οποία αποτελούνταν από διάφορες τεχνικές της δραματικής τέχνης.

Η ποσοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια του έτους 2019. Πρόκειται για έρευνα επισκόπησης και πραγματοποιήθηκε με ερωτηματολόγια κλειστού τύπου. Τα ερωτηματολόγια συμπληρώθηκαν από έγκλειστους φυλακών πριν και μετά την παρέμβαση (βλ. 2.1 One group pretest-posttest), οπότε οι συμμετέχοντες κλήθηκαν να απαντήσουν στο ίδιο ερωτηματολόγιο δύο φορές. Οι συμμετέχοντες ενημερώθηκαν ότι τα αποτελέσματα που θα προκύψουν, θα χρησιμοποιηθούν για καθαρά ερευνητικούς σκοπούς, ενώ παράλληλα διαβεβαιώθηκε η διασφάλιση της ανωνυμίας τους. Ο χρόνος συμπλήρωσης του ερωτηματολογίου δεν υπερέβαινε τα 5 λεπτά της ώρας.

Για την ανάλυση των πρωτογενών ποσοτικών δεδομένων χρησιμοποιήθηκε το Στατιστικό Πακέτο Ανάλυσης για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SPSS), έκδοση 23. Η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων έγινε με κωδικοποίηση των σημειώσεων των συναντήσεων, καθώς και αποσπασμάτων της απομαγνητοφώνησής τους. Οι κωδικοί που χρησιμοποιήθηκαν αποσκοπούσαν στην έκφραση των αξόνων της ψυχικής ανθεκτικότητας, όπως αυτοί έχουν οριστεί για την παρούσα έρευνα². Επίσης παρατηρήθηκε ότι αρκετά συναισθήματα παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκεια των συναντήσεων.

---

² βλ. 1.2 Ψυχική ανθεκτικότητα

2.2.4 Περιορισμοί έρευνας

Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η διεξαγωγή ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας στο περιβάλλον ενός καταστήματος κράτησης δεν είναι πάντα ιδανική. Όπως σε όλες τις έρευνες υπάρχουν δυσκολίες, τις οποίες ο ερευνητής / η ερευνήτρια δεν μπορεί να υπολογίσει από πριν, όταν σχεδιάζει την έρευνα.

Από την συγκεκριμένη έρευνα στο κατάστημα κράτησης Ναυπλίου παρατηρήθηκε ότι οι συνθήκες για έρευνα ήταν δύσκολες, ειδικά όσον αφορά στην έρευνα δράσης, δηλαδή στην διεξαγωγή ποιοτικής έρευνας. Κάποια περιστατικά που δυσκόλεψαν την κατάσταση ήταν η συχνή απουσία συμμετεχόντων από τις συναντήσεις. Κύριοι λόγοι των απουσιών ήταν υποχρεωτική εργασία η οποία συνέπιπτε με τις ώρες των συναντήσεων καθώς και μεταφορές κρατουμένων σε άλλες φυλακές λόγω δικαστηρίων.

Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η μία μέρα της εβδομάδας που γίνονταν οι συναντήσεις συνέπιπτε με τη μέρα και την ώρα του επισκεπτηρίου, κι άρα κάποιοι συμμετέχοντες έλειπαν διότι είχαν επίσκεψη. Οι μέρες επισκεπτηρίου όμως δεν επηρέαζαν την έρευνα μόνο επειδή συνέπιπταν την ίδια ημέρα και ώρα. Σε αυτές τις ημέρες ή την επομένη της ημέρας επισκεπτηρίου, κάποιοι συμμετέχοντες ήταν επηρεασμένοι από το συγκεκριμένο επισκεπτήριο που είχαν δεχθεί και δεν είχαν τη ψυχολογική διάθεση να πάρουν μέρος στη συνάντηση.

Όπως αναφέρθηκε και στην ενότητα «1.1 Η ζωή στις φυλακές», οι συνθήκες διαβίωσης στις κλειστές φυλακές είναι απάνθρωπες και επηρεάζουν τους κρατούμενους, όχι μόνο ψυχολογικά που έτσι κι αλλιώς λόγω εγκλεισμού παρατηρούνται ψυχολογικά προβλήματα, αλλά επηρεάζεται και η υγεία των κρατουμένων εκδηλώνοντας ασθένειες σε συχνά χρονικά διαστήματα.

Ένας άλλος σημαντικός περιορισμός που παρατηρήθηκε είναι ότι ο χρόνος των συναντήσεων αποδείχθηκε περιορισμένος λόγω του ωρολογίου προγράμματος που τηρείται στις φυλακές.

Τέλος κατά τη διάρκεια των συναντήσεων γινότουσαν διακοπές λόγω ανακοινώσεων από τα μεγάφωνα, τα οποία ήταν σε υψηλή ένταση και επισκίαζαν τις συζητήσεις και τα δρώμενα της έρευνας δράσης. Επίσης διάφοροι φύλακες διέκοπταν τη συνάντηση τουλάχιστον μία ή δύο φορές κάθε φορά για καταμέτρηση και παρουσίες των κρατουμένων.

Τέτοιου είδους περιορισμοί είναι φυσικό να είναι αναμενόμενοι σε ένα περιβάλλον που διακατέχεται από ωρολόγια προγράμματα που προσπαθούν να επιβάλλουν την πειθαρχία. Παρ' όλα αυτά αξίζει να αναφέρουμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση όπου διεξάγεται μία έρευνα

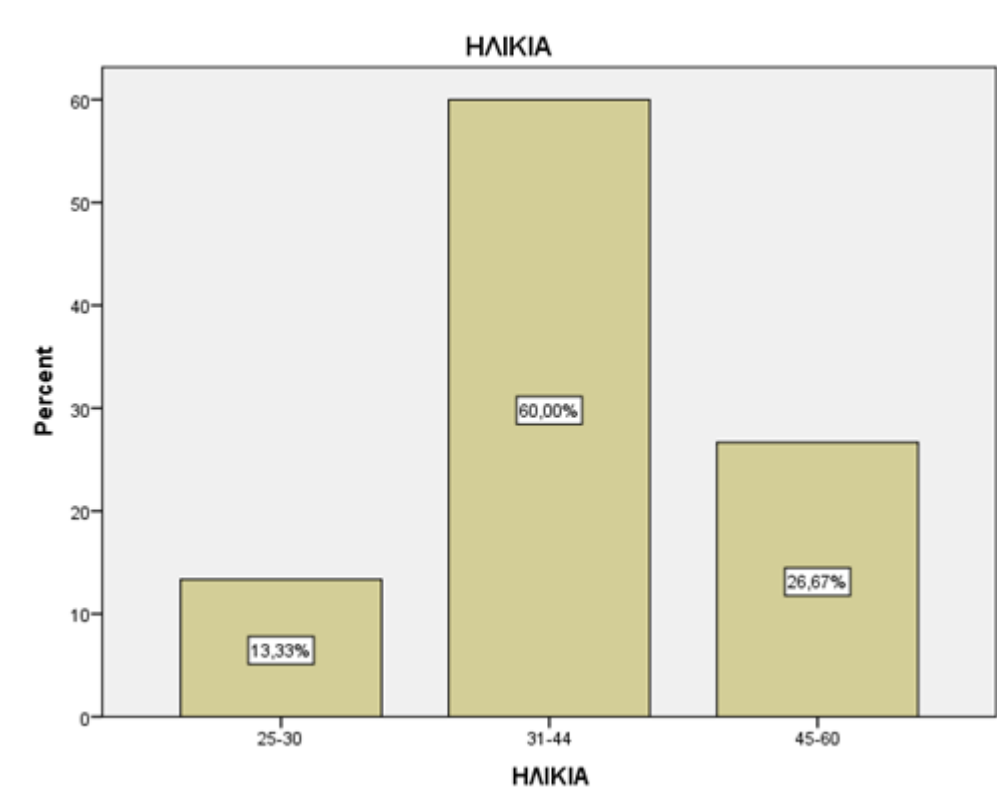
δράσης βασιζόμενη στη δραματική τέχνη στην εκπαίδευση, ιδιαίτερα οι διακοπές και οι παρεμβολές κατά τη διάρκεια των συναντήσεων φάνηκαν να επιδρούν και να επηρεάζουν σημαντικά την εξέλιξη της συνάντησης. Αυτό παρατηρήθηκε διότι, ενώ οι συμμετέχοντες κατάφερναν να μπου σε ένα άλλο επίπεδο σκέψης και διάθεσης μέσα από την ιστορία της δράσης, διακοπές όπως αυτές από τα μεγάφωνα ή από τους φύλακες, είχαν σαν αποτέλεσμα να τους βγάζουν από αυτή τη κατάσταση και διάθεση. Έτσι λοιπόν ο διπλός ρόλος της ερευνήτριας ως ερευνήτριας από τη μία αλλά και εμπυχωτριας από την άλλη, αποδείχθηκε καταλύτης για την επιτυχή αντιμετώπιση της κατάστασης και επαναφορά των συμμετεχόντων στο πνεύμα των συναντήσεων.

Κεφάλαιο 3^ο: Ανάλυση δεδομένων

Σε αυτό το κεφάλαιο θα παρουσιαστούν τα ευρήματα της παρούσας έρευνας. Το κεφάλαιο χωρίζεται σε δύο ενότητες. Στην πρώτη παρουσιάζονται τα αποτελέσματα της ποσοτικής έρευνας και στη δεύτερη τα αποτελέσματα της ποιοτικής έρευνας.

3.1 Ευρήματα ποσοτικής έρευνας

Το δείγμα για την ποσοτική έρευνα αποτέλεσαν 15 έγκλειστοι της κλειστή φυλακής Ναυπλίου. Όλοι τους ήταν άνδρες εκ των οποίων οι περισσότεροι ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα των 31-44 ετών. Το 26,67% ανήκε στην ομάδα των 45-60 ετών, ενώ οι νεότεροι ήταν το 13,33%. Το παρακάτω διάγραμμα απεικονίζει το ηλικιακό εύρος των συμμετεχόντων.

Εικόνα 1: Ηλικία συμμετεχόντων

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα το ερωτηματολόγιο που χρησιμοποιήθηκε είχε κλίμακα επτάβαθμη. Ο δείκτης εσωτερικής συνοχής της κλίμακας πριν την παρέμβαση ήταν ικανοποιητικός ($\alpha = .645$), ενώ μετά την παρέμβαση ήταν βελτιωμένος ($\alpha = .811$). Στον παρακάτω πίνακα παρουσιάζονται οι μέσες τιμές των δηλώσεων και διαφορές τους πριν και μετά την παρέμβαση.

	Πριν	Μετά	sig
	M.T	M.T	
1. Όταν κάνω σχέδια, τα ολοκληρώνω.	6,00	6,13	0,670
2. Συνήθως τα καταφέρνω, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.	6,20	6,60	0,189
3. Είμαι ικανός/ή να βασίζομαι στον εαυτό μου περισσότερο από ότι οποιοσδήποτε άλλος.	6,60	6,53	0,836
4. Το να συνεχίζω να ενδιαφέρομαι για πράγματα είναι σημαντικό για εμένα.	5,33	6,53	0,039
5. Μπορώ να είμαι μόνος/-η μου αν πρέπει.	4,47	6,53	0,011
6. Νιώθω περήφανος/-η που έχω πετύχει πράγματα στη ζωή.	6,00	6,80	0,041
7. Συνήθως ενσωματώνω τα πράγματα στο ρυθμό της ζωής μου.	5,40	5,87	0,380
8. Είμαστε φίλοι με τον εαυτό μου.	6,73	6,40	0,371
9. Νιώθω ότι μπορώ να χειριστώ πολλά πράγματα ταυτόχρονα.	4,60	5,00	0,613
10. Είμαι αποφασισμένος/-η.	6,20	6,60	0,334
11. Σπάνια αναρωτιέμαι ποιο είναι το νόημα όλων αυτών.	3,60	4,00	0,598
12. Κάνω τα πράγματα ένα κάθε μέρα.	4,27	4,20	0,939
13. Μπορώ να ανταπεξέλθω σε δύσκολους καιρούς γιατί αντιμετωπίσα δυσκολίες και πριν.	6,40	6,80	0,212
14. Έχω αυτοπειθαρχία.	5,87	6,27	0,320
15. Διατηρώ το ενδιαφέρον μου σε πράγματα.	5,87	6,53	0,036
16. Μπορώ συνήθως να βρω κάτι με το οποίο να γελάσω.	6,40	5,93	0,477
17. Η πίστη μου στον εαυτό μου με βοηθά να τα βγάλω πέρα στους δύσκολους καιρούς.	6,60	6,73	0,582
18. Σε περίπτωση ανάγκης είμαι κάποιος στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να βασιστούν.	6,07	6,87	0,177
19. Μπορώ συνήθως να δω μια κατάσταση από διαφορετικές οπτικές γωνίες.	5,53	5,67	0,848
20. Μερικές φορές ωθώ τον εαυτό μου να κάνει κάποια πράγματα είτε το θέλω, είτε όχι.	4,40	4,07	0,691
21. Η ζωή μου έχει νόημα.	6,80	6,87	0,774
22. Δεν λιμνάζω σε πράγματα για τα οποία δε μπορώ	4,80	5,40	0,440

να κάνω τίποτα.			
23. Όταν είμαι σε μια δύσκολη κατάσταση, συνήθως μπορώ να βρω το δρόμο προς τη λύση.	6,27	6,20	0,849
24. Έχω αρκετή ενέργεια για να κάνω αυτά που πρέπει να κάνω.	6,73	6,53	0,510
25. Είμαι εντάξει αν υπάρχουν άνθρωποι που δε με συμπαθούν.	6,47	5,47	0,114
26. Αντεπεξέρχομαι στην κάλυψη των οικονομικών μου αναγκών και υποχρεώσεων	4,53	5,33	0,442
27. Η σχέση μου με τους συγκρατούμενούς μου είναι Άριστη	6,27	6,73	0,131
28. Η σχέση μου με τα μέλη της οικογένειάς μου είναι άριστη	6,27	6,53	0,556

Πίνακας 1: Μέσες τιμές των δηλώσεων και διαφορές πριν και μετά την παρέμβαση

Διενεργήθηκε στατιστικός έλεγχος (paired sample t-test), ο οποίος εντόπισε στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις σε τέσσερις δηλώσεις (βλ. Πίνακα 1 με πράσινες ενδείξεις). Συγκεκριμένα, οι συμμετέχοντες, μετά την εφαρμογή του προγράμματος, απάντησαν πιο θετικά στις εξής ερωτήσεις: «το να συνεχίζω να ενδιαφέρομαι για πράγματα είναι σημαντικό για εμένα» (M.T.=5.33 έναντι M.T.=6.53), «μπορώ να είμαι μόνος/-η μου αν πρέπει» (M.T.=4.47 έναντι M.T.=6.53), «νιώθω περήφανος/-η που έχω πετύχει πράγματα στη ζωή» (M.T.=6.00 έναντι M.T.=6.80) και «διατηρώ το ενδιαφέρον μου σε πράγματα» (M.T.=5.87 έναντι M.T.=6.53). Παράλληλα διαπιστώθηκε ότι στις περισσότερες δηλώσεις οι συμμετέχοντες εξέφρασαν πιο θετική γνώμη μετά την εφαρμογή και μετά τη συμμετοχή τους στο πρόγραμμα. 1,2 , 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 17,18,19, 21, 22, 26, 27, 28, χωρίς όμως να υπάρχουν στατιστικά σημαντικές διαφοροποιήσεις. Ωστόσο, υπήρξαν και ορισμένες δηλώσεις στις οποίες, μετά την εφαρμογή, εκφράστηκαν λιγότερα θετικά και συγκεκριμένα στις: 3, 12, 16, 20, 23, 24, 25 (βλ. Πίνακα 1).

Επιπροσθέτως εντοπίστηκε διαφοροποίηση στις απαντήσεις των συμμετεχόντων αναφορικά με την ψυχική ανθεκτικότητά τους (στο σύνολο) πριν και μετά την εφαρμογή. Οι συμμετέχοντες εκφράστηκαν στο σύνολο πιο θετικά, μετά την εφαρμογή του προγράμματος, ως προς την αντιλαμβανόμενη ψυχική ανθεκτικότητά τους (M.T.=6.04 έναντι M.T.=5.73), χωρίς να υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση (βλ. Πίνακα 2).

Ψυχική ανθεκτικότητα	N	M.T.	T.A.	Cronbach's a
Πριν την παρέμβαση	15	5,73	,47	0,645
Μετά την παρέμβαση	15	6,04	,59	0,811

Πίνακας 2: Μέσες τιμές της αντιλαμβανόμενης ψυχικής ανθεκτικότητας των συμμετεχόντων πριν και μετά την παρέμβαση

3.2 Ευρήματα ποιοτικής έρευνας

Τα ευρήματα της ποιοτικής έρευνας παρουσιάζονται με βάση τους άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας που ορίστηκαν για την παρούσα έρευνα, δηλαδή (1) την αυτοεκτίμηση, (2) την αυτοπεποίθηση, (3) τη διαχείριση του άγχους, (4) την ενεργητικότητα, (5) τη δημιουργικότητα, (6) την κοινωνικότητα, και (7) τη διάθεση για καινούριες εμπειρίες.

Αυτοεκτίμηση

Η αυτοεκτίμηση είναι ένα χαρακτηριστικό που εμφανίστηκε μέσα από τα στάδια της ιστορίας που αναπτύχθηκε για τις ανάγκες της έρευνας δράσης όπου οι συμμετέχοντες έπρεπε να αντιμετωπίσουν την εξαφάνιση του γυναικείου πληθυσμού από το νησί, τη ζωή όπως αποφασίσανε ότι διαμορφώθηκε μετά την εξαφάνιση των γυναικών, καθώς και κατά την απόφαση επιλογής για τον ερχομό των παλιών ή καινούριων γυναικών για συντρόφους. Πιο συγκεκριμένα, όταν εξαφανίστηκαν οι γυναίκες υπήρξε μεγάλος προβληματισμός για την εύρεση και κατανόηση των λόγων για τους οποίους έγινε αυτό το συμβάν. Όλοι οι συμμετέχοντες άρχισαν να σκέφτονται γιατί έφυγαν έτσι ξαφνικά κάνοντας μια ανασκόπηση του τρόπου ζωής των γυναικών στο νησί και της συμπεριφοράς των αντρών απέναντί τους.

Μέσα από τη συζήτηση αναφέρανε ότι η ζωή των γυναικών ήταν πιο δύσκολη διότι είχαν περισσότερες δουλειές να κάνουν σε σχέση με τους άντρες, ενώ παράλληλα δεν υπήρχαν πολλές ευκαιρίες και υποδομές στο νησί για να διασκεδάσουν· «Δεν έχει ούτε ένα κανονικό κομμωτήριο

στο νησί ή ένα σινεμά. Μόνο το καφενείο που μαζεύονται οι άντρες κι εκεί απαγορεύεται να έρχονται οι γυναίκες το βράδυ!»³. Οι περισσότεροι εξέφρασαν αισθήματα άγχους και στεναχώριας για την εξαφάνιση καθώς τώρα έπρεπε να αναλάβουν αυτοί τις δουλειές των γυναικών, δηλαδή τη φροντίδα των παιδιών και του σπιτιού. Η στεναχώρια πήγαζε περισσότερο από το γεγονός ότι οι γυναίκες εξαφανίστηκαν χωρίς να αφήσουν ένα σημείωμα, χωρίς να εξηγήσουν τον λόγο που έφυγαν και τους εγκατέλειψαν· ένα γεγονός που οι περισσότεροι δεν μπορούσαν να δικαιολογήσουν με βάση τη ζωή που κάνανε μέχρι τότε μαζί τους. Πολλοί ανέφεραν ότι «η γυναίκα του άλλου παρέσυρε και την δικιά μου αλλιώς αυτή δεν είχε λόγο να φύγει, δεν είχε παράπονο από μένα, περνούσαμε καλά οι δυο μας εδώ στο νησί»⁴.

Η εντύπωση για την προσωπική αξία τους και τις ικανότητές τους άρχισε να γίνεται εμφανής σε συζητήσεις για την οπτική γωνία των γυναικών. Αναφέρθηκαν δηλαδή τυχόν δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι γυναίκες στο νησί, αλλά επιπλέον σημειώθηκε και η συμπεριφορά τους προς τις γυναίκες στην καθημερινή ζωή τους. Για παράδειγμα, σε αρχικό στάδιο της ιστορίας, όταν περιγράφανε οι συμμετέχοντες τη ζωή στο νησί, αναφέρονταν ότι τα βράδια οι άντρες μαζεύονταν στο καφενείο για πιεστό και χαρτί. Με την εξέλιξη της ιστορίας και την εξαφάνιση των γυναικών παρατήρησαν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες ότι «πως είναι δυνατόν να μην αγανακτήσουν οι καημένες αφού όλη την ημέρα τρέχουνε για δουλειές για το σπίτι και το παιδί, και το βράδυ που θα μπορούσαμε να περνάμε περισσότερη ώρα μαζί τους, εμείς μαζευόμασταν στο καφενείο για ποτό και πρέφα και τις παρατάγαμε στο σπίτι»⁵.

Η αυτοεκτίμηση αναδείχθηκε επίσης στο στάδιο της ιστορίας όπου οι συμμετέχοντες έπρεπε να διαλέξουν ανάμεσα στις παλιές και τις καινούριες γυναίκες. Για αυτή την επιλογή διεξάχθηκαν αντιμαχίες, δηλαδή κάθε συμμετέχοντας εξέφρασε τη γνώμη του με αντίστοιχη δικαιολογία. Ενώ κάποιοι συμμετέχοντες ανέφεραν ότι από εδώ και πέρα θα είχαν άλλη στάση απέναντι στις γυναίκες (είτε στις παλιές είτε στις καινούριες), κάποιοι άλλοι ήταν σταθεροί στην άποψή τους για τον εαυτό τους και τις ικανότητές τους, ότι δηλαδή «εγώ έτσι είμαι και δεν αλλάζω, ο άνθρωπος δεν αλλάζει, όποια μπορεί να με αντέξει έχει καλώς, έτσι κι αλλιώς τα παιδιά μου με ενδιαφέρουν»⁶.

---

³ Συμμετέχοντες, από σημειώσεις συναντήσεων.

⁴ Συμμετέχων, από σημειώσεις συναντήσεων.

⁵ Συμμετέχοντες, από σημειώσεις συναντήσεων.

⁶ Συμμετέχων, από σημειώσεις συναντήσεων.

Αυτοπεποίθηση

Το χαρακτηριστικό της αυτοπεποίθησης εμφανίστηκε σε μεμονωμένες περιπτώσεις κατά τη διάρκεια της δράσης. Πιο συγκεκριμένα, ισχυρή γνώμη και αποφασιστικότητα εκφράστηκε κατά τις αντιμαχίες για την επιλογή παλιών ή καινούριων γυναικών. Παρ' όλ' αυτά υπήρχε και μία περίπτωση συμμετέχοντα που εμφάνισε ισχυρή αυτοπεποίθηση από την αρχή της ιστορίας της δράσης όταν οι συμμετέχοντες δημιουργούσαν την προσωπικότητά τους στο νησί. Ο συγκεκριμένος συμμετέχοντας ανέλαβε τον ρόλο του δημάρχου στο νησί, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την επίλυση, αντιμετώπιση και διαχείριση διαφόρων καταστάσεων που αφορούσαν τη ζωή στο νησί. Η λογική του σκέψη και ο τρόπος έκφρασης (το λέγειν του) είχε ανταπόκριση στους υπόλοιπους συμμετέχοντες, οι οποίοι είτε συμφωνούσαν είτε όχι με τις απόψεις του έδειχναν να τον σέβονται και ήταν πάντα ανοιχτοί να τον ακούσουν.

Διαχείριση του άγχους

Όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, αρκετοί συμμετέχοντες εξέφρασαν συναισθήματα άγχους όταν εξαφανίστηκαν οι γυναίκες από το νησί διότι τώρα έπρεπε να αναλάβουν αυτοί όλες τις ευθύνες της καθημερινής ζωής τους. Το άγχος όμως εμφανίστηκε και αργότερα όταν ο ξένος πρότεινε να βρει καινούριες γυναίκες. Οι τεχνικές της αντιμαχίας και του δάσκαλου σε ρόλο χρησιμοποιήθηκαν για την απόφαση αν θέλουν αρχικά να δημιουργήσουν ένα βιογραφικό για να βρουν καινούριες γυναίκες και για να αποφασίσουν αργότερα αν προτιμάνε τις παλιές ή τις καινούριες γυναίκες. Οι δυο αυτές τεχνικές φάνηκαν κατάλληλες για την εξωτερίκευση των προβληματισμών, καθώς επίσης και για την επεξεργασία τους. Αρκετοί συμμετέχοντες αρνήθηκαν κατηγορηματικά καινούριες γυναίκες διότι για αυτούς η οικογένεια είναι πολύ σημαντική. Για παράδειγμα ανέφεραν κάποιοι τον προβληματισμό αν η καινούρια γυναίκα θα αγαπήσει και θα φροντίσει το παιδί του όπως θα ήταν με τη μητέρα του. Κάποιοι άλλοι εξέφρασαν καχυποψία για τις παλιές γυναίκες και τον πιθανό επανερχομό τους. Φοβόντουσαν ότι αν γυρίσουν θα τους προκαλέσουν μπελάδες επειδή ένωσαν άσχημα νωρίτερα και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί λόγω της κατάστασης της ζωής εκεί. Άλλοι πάλι αναφέρανε ότι δεν θέλουνε καμία γυναίκα διότι φοβούνται ότι θα ξανά πάθουν το ίδιο· ότι δηλαδή η γυναίκα (όποια κι αν είναι, παλιά ή καινούρια) θα θελήσει να φύγει πάλι λόγω της ζωής στο νησί ή και για άλλους προσωπικούς λόγους, και αυτό είναι κάτι που δεν θα ήθελαν να

ξαναζήσουν. Η αγωνία της εξαφάνισης και η στεναχώρια της μοναξιάς τους προκάλεσαν φόβο για το μέλλον.

Ενεργητικότητα

Οι συμμετέχοντες φάνηκαν ιδιαίτερα ενεργοί κατά τη διάρκεια των συναντήσεων. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι περίμεναν κάθε συνάντηση με ανυπομονησία. Ενεργητικότητα παρατηρήθηκε περισσότερο όταν ζητήθηκε από τους συμμετέχοντες να ζωγραφίσουν το νησί και να απεικονίσουν τον ξένο ως φυσιογνωμία όπως τον φαντάζονται. Επίσης όταν πραγματοποιήθηκε αυτοσχεδιασμός στην αρχή της δράσης, στο στάδιο που εξαφανίστηκαν οι γυναίκες και δημιουργήθηκε μια μάζωξη στο καφενείο για να συζητήσουν και να βρουν μια λύση στο κοινό πρόβλημά τους, οι περισσότεροι συμμετέχοντες σηκώθηκαν με ευχαρίστηση και περιέργεια για το πως γίνεται ένας αυτοσχεδιασμός, ενώ όσοι ήταν διστακτικοί στην αρχή, μπήκαν στο κλίμα μόλις είδαν τους πρώτους συγκρατούμενούς τους να υποδύονται την προσωπικότητά τους στο νησί.

Αντίστοιχη ενεργητικότητα υπήρξε και όταν συνέβαιναν αντιμαχίες και ο δάσκαλος σε ρόλο, ιδιαίτερα όταν έπρεπε να επιλέξουν ανάμεσα στις παλιές και τις καινούριες γυναίκες. Η συζήτηση έπαιρνε μεγάλες διαστάσεις και δεν ήταν πάντα σε σοβαρά πλαίσια. Οι συμμετέχοντες εκφράζανε τη γνώμη τους, αλλά υπήρχε και αρκετός καλοπροαίρετος χλευασμός. Επίσης κατά τη διάρκεια αφήγησης κειμένων όσον αφορά τις προσωπικότητες που δημιούργησαν και τη ζωή στο νησί χωρίς τις γυναίκες, οι συμμετέχοντες φάνηκαν να σέβονται τους συγκρατούμενούς τους ενόσω αυτοί μιλούσαν, χωρίς όμως να λείπουν τα σχόλια και η πλάκα σε ορισμένες περιπτώσεις.

Δημιουργικότητα

Η δημιουργικότητα των συμμετεχόντων φάνηκε σχεδόν μέσα από όλες τις τεχνικές της δραματικής τέχνης που επιλέχθηκαν. Σε περισσότερη έκταση του χρόνου κατά τη διάρκεια των συναντήσεων πραγματοποιήθηκε συζήτηση για την εξέλιξη της ιστορίας της έρευνας δράσης. Οι συμμετέχοντες παρουσιάστηκαν ευφάνταστοι όσον αφορά στη δημιουργία του νησιού αλλά και στις δυσκολίες που διέπει μια ζωή απομονωμένη σε ένα μικρό νησί. Οι προσωπικότητες που επιλέξαν δεν παρουσίασαν μεγάλη διαφορά από την πραγματικότητα καθώς όλοι οι συμμετέχοντες, εκτός από δύο, διάλεξαν για παράδειγμα να κρατήσουν το πραγματικό τους

όνομα, ενώ οι περισσότεροι επέλεξαν ασχολίες που εξέφραζαν τις πραγματικές ικανότητές τους. Για παράδειγμα επαγγέλματα που επιλέχθηκαν σε αντιστοιχία με την πραγματική τους ενασχόληση ήταν η οικοδόμηση, η καλλιέργεια και η οδήγηση σκαφών. Άλλοι επέλεξαν ασχολίες που εξέφραζαν προσωπικά χαρακτηριστικά τους, τα οποία όπως φαίνεται εκτιμούν ιδιαίτερα για την προσωπικότητά τους και ίσως θα ήθελαν να αναπτύξουν σε μεγαλύτερο βαθμό στην πραγματικότητα. Αυτή ήταν η περίπτωση του δημάρχου και του συμμετέχοντα που επέλεξε να είναι ο 'θρησκευτικός' σύμβουλος του νησιού. Ο τελευταίος με δική του πρωτοβουλία, όταν παρουσίασε την προσωπικότητά του, σημείωσε ότι τα προσωπικά πιστεύω του καθενός είναι σεβαστά και γι' αυτό θέλει να βοηθήσει όποιον έχει προσωπικά προβλήματα, άσχετα με τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις.

Η ζωγραφική φάνηκε και πάλι να είναι μια ασχολία που άρεσε στους συμμετέχοντες. Κάποιοι έδειξαν ότι έχουν ιδιαίτερο ταλέντο, το οποίο μάλιστα αναγνωρίζουν και οι συγκατατούμενοί τους. Στην ομαδική ζωγραφική για την απεικόνιση του νησιού, δύο συμμετέχοντες που έχουν ζωγραφικό ταλέντο αποτέλεσαν την πηγή δημιουργίας της ζωγραφιάς, ενώ οι υπόλοιποι έδιναν οδηγίες και συζητούσαν όλοι μαζί για την κατασκευή του νησιού. Στην περίπτωση απεικόνισης του νησιού και των σπιτιών που δημιούργησαν ο καθένας, εμφανίστηκε και πάλι η επιρροή από τις πραγματικές εμπειρίες τους.

Η δημιουργικότητα των συμμετεχόντων εμφανίστηκε σε μικρότερο βαθμό όταν πραγματοποιούνταν ο δάσκαλος σε ρόλο και οι αυτοσχδιασμοί. Ελάχιστοι συμμετέχοντες μπόρεσαν να μπουν στη διαδικασία αυθόρμητης αναπαράστασης μιας φανταστικής κατάστασης, ενώ κάποιοι άλλοι κατάλαβαν αμέσως την ιδιαιτερότητα της τεχνικής και παρουσίασαν αναπάντεχες ερμηνείες.

Κοινωνικότητα

Η κοινωνικότητα παρατηρήθηκε από τις σχέσεις που ανέπτυξαν μεταξύ τους μέσα από τη συγκεκριμένη έρευνα δράσης. Οι συμμετέχοντες σιγά σιγά, μέσα από διάφορα παιχνίδια και αυτοσχδιασμούς, συνδέθηκαν μεταξύ τους σε ένα άλλο επίπεδο· από γνωστοί έγιναν φίλοι, ήτανε δοτικοί και συμπαραστάτες σε τυχόν προβλήματα των συγκατατούμενών τους.

Ιδιαίτερη συνολική συμμετοχή, γεμάτη με συναισθηματικές στιγμές ήταν η αφήγηση ποιημάτων από την ερευνήτρια. Τα ποιήματα που επιλέχθηκαν είχαν σχέση με το γυναικείο φύλο, την απώλεια, την αγάπη, το ταξίδι, τη μοναξιά, καθώς και τη θάλασσα. Οι συμμετέχοντες

άκουγαν με πολύ προσοχή και αυτοσυγκέντρωση. Μετά από κάθε ποίημα ακολουθούσε συζήτηση, αλλά πολλές φορές ακριβώς μετά το τέλος του ποιήματος υπήρχε σιγή. Η σιγή δεν λαμβάνεται ως κάτι αρνητικό. Αντίθετα εκφράζει την αυτοσυγκέντρωση και το γεγονός ότι το ποίημα έβαλε τους συμμετέχοντες σε σκέψη. Αξίζει να αναφέρουμε ότι παρατηρήθηκε αμέσως το συναίσθημα θλίψης και λησμονιάς που δημιουργήθηκε μετά την ανάγνωση των πρώτων ποιημάτων. Γι' αυτό το λόγο η ερευνήτρια ανέφερε ότι θα ήταν ίσως καλύτερα να μη διαβάσουμε άλλα ή να βρούμε κάτι πιο ευχάριστο. Ένας συμμετέχοντας ανέφερε τότε ότι *«εδώ ο δικαστής δεν μας ρίχνει, ένα ποίημα θα μας ρίξει. Συνεχίστε παρακαλώ, είναι πολύ ωραία»*. Όλοι συμφώνησαν ομόφωνα και η ανάγνωση και συζήτηση πάνω στα ποιήματα συνεχίστηκε και αποδείχτηκε άκρως ωφέλιμη.

Η κοινωνικότητα των συμμετεχόντων φάνηκε αρκετά και από τη χρήση του χιούμορ. Από την αρχή των συναντήσεων, κάποιοι συμμετέχοντες (πιο ζωηροί) κάνανε πλάκα μεταξύ τους, όταν για παράδειγμα κάποιος παρουσίαζε την προσωπικότητά του ή το βιογραφικό που έγραψε για να προσεγγίσει μια καινούρια γυναίκα. Επίσης αρκετές φορές, όταν συζητούσαμε την εξέλιξη της ιστορίας, η πλοκή έπαιρνε άλλες κατευθύνσεις σε πλαίσια υπερβολικής φαντασίας.

Η θέλησή τους όμως για διάλογο και επαφή δεν προοριζόταν μόνο για μεταξύ τους. Καθ' όλη τη διάρκεια των συναντήσεων, αλλά και κατά τη διάρκεια διαφόρων τεχνικών, όπως για παράδειγμα η ζωγραφική που εκφράζει ένα πιο ατομικό μέσο ενασχόλησης, η θέλησή τους για επικοινωνία με την ερευνήτρια και τον κριτικό φίλο ήταν μεγάλη. Συνεχώς είχαν την επιθυμία να δείξουν στους ερευνητές τις δημιουργίες τους και να τους εξηγήσουν τι έχουν κάνει και για ποιο λόγο. Συχνό φαινόμενο επίσης ήταν η συζήτηση μετά τη συνάντηση για θέματα μη σχετικά με την έρευνα δράσης.

Διάθεση για καινούριες εμπειρίες

Η διάθεση για καινούριες εμπειρίες εκφράστηκε από τους συμμετέχοντες κατά την εμφάνιση του ξένου στο νησί και από την πρόταση του ξένου να φέρει καινούριες γυναίκες στο νησί. Οι συμμετέχοντες φάνηκαν σκεπτικοί και καχύποπτοι στην αρχή όταν εμφανίστηκε ο ξένος. Έδειξαν δυσκολία στο να τον εμπιστευτούν και να πιστέψουν ότι θα τους βοηθήσει χωρίς κάποιο άμεσο αντάλλαγμα από τους ίδιους. Η συζήτηση και οι αντιμαχίες βοήθησαν τους συμμετέχοντες να βρουν μια κοινή λύση και στάση απέναντι στον ξένο, ακόμα κι αν κάποιοι συνέχιζαν να έχουν επιφυλάξεις.

Αρκετοί συμμετέχοντες εξέφρασαν την επιθυμία να γνωρίσουν καινούριες γυναίκες διότι αισθανόντουσαν μοναξιά στο νησί. Επίσης υπήρξε και το θέμα της οικογένειας, ότι δηλαδή θα ήθελαν να δημιουργήσουν μια καινούρια οικογένεια, να κάνουν μια καινούρια αρχή. Σε αυτή την περίπτωση υπήρχαν και τα συναισθήματα του φόβου που αναφέραμε παραπάνω. Κάποιοι συμμετέχοντες δηλαδή ανησυχούσαν ότι και οι καινούριες γυναίκες θα τους εγκατέλειπαν κάποια στιγμή απροειδοποίητα και δεν επιθυμούσαν να ξαναζήσουν μία τέτοια εμπειρία.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η διάθεση για καινούριες εμπειρίες εκφράζεται και από τις επιλογές του κάθε συμμετέχοντα όσον αφορά την κατασκευή προσωπικότητας, απόψεις που αφορούν την εξέλιξη της ιστορίας, αλλά και την επιλογή συμμετοχής σε διάφορες τεχνικές της δραματικής τέχνης. Για παράδειγμα, ενώ αρκετοί συμμετέχοντες συμμετείχαν σε αυτοσχεδιασμούς, άλλοι δεν κατάφεραν να υπερβούν τις συνήθειές τους ή προσωπικούς ενδοιασμούς κι έτσι παρέμειναν θεατές. Επίσης, περίπου οι μισοί συμμετέχοντες επέλεξαν να μη συμμετάσχουν στις ασκήσεις Τσι Γκονγκ που λάβανε μέρος στο τέλος των συνεδριών και προτίμησαν να βγουν έξω για τσιγάρο ή να φύγουν από τη συνάντηση.

Κεφάλαιο 4^ο: Τελικά συμπεράσματα

Η παρούσα έρευνα έχει σκοπό να μελετήσει τη δυνατότητα χρήσης της δραματικής τέχνης στην εκπαίδευση ως μέσο καλλιέργειας της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων κλειστών φυλακών. Βασικός λόγος επιλογής του συγκεκριμένου ερευνητικού θέματος είναι η κατάσταση διαβίωσης σε κλειστές φυλακές και πώς αυτή μπορεί να βελτιωθεί. Ο εγκλεισμός αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της διαβίωσης σε κλειστές φυλακές και έχει ψυχολογικές και σωματικές συνέπειες για τους κρατούμενους. Επίσης ο ιδρυματισμός (Μπάνια, 2015) είναι ακόμα μία συχνή συνέπεια του εγκλεισμού η οποία επηρεάζει γνωστικές και κοινωνικές δεξιότητες των κρατουμένων.

Η ψυχική ανθεκτικότητα αναφέρεται σε χαρακτηριστικά του ανθρώπινου ατόμου που αφορούν την ιδιοσυγκρασία και τον χαρακτήρα και πώς αντιμετωπίζει ένας άνθρωπος αντίξοες συνθήκες (Λακιώτη, 2016). Οι Linde-Leimer & Wenzel (2014) προτείνουν ως άξονες μέτρησης της ψυχικής ανθεκτικότητας (α) την αντίληψη, (β) την απόκτηση ελέγχου της ζωής, (γ) τη διαμόρφωση σχέσεων, (δ) την αποδοχή και αισιόδοξη σκέψη (εμπιστοσύνη στο μέλλον), (ε) τον προσανατολισμό σε στόχους και λύσεις, (ζ) τον υγιεινό τρόπο ζωής, και (η) την αυτάρκεια. Για τις ανάγκες της παρούσας έρευνας ορίστηκαν ως άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας οι εξής παράμετροι: (1) η αυτοεκτίμηση, (2) η αυτοπεποίθηση, (3) η διαχείριση του άγχους, (4) η ενεργητικότητα, (5) η δημιουργικότητα, (6) η κοινωνικότητα, και (7) η διάθεση για καινούριες εμπειρίες. Η ελάχιστη διαφοροποίηση των αξόνων της ψυχικής ανθεκτικότητας που επιλέχθηκαν για την παρούσα έρευνα έγκειται στο γεγονός ότι επιλέχθηκε από την ερευνήτρια να διαμορφώσει τους άξονες στις ανάγκες της παρούσας έρευνας και στο ιδιαίτερο περιβάλλον που αυτή θα διεξαχθεί, δηλαδή την κλειστή φυλακή.

Το μέσο που χρησιμοποιήθηκε για να εξεταστούν οι παραπάνω άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων κλειστών φυλακών ήταν η δραματική τέχνη. Η δραματική τέχνη θεωρείται κατάλληλο εργαλείο διότι λειτουργεί και ως εκπαιδευτικό μέσο. Επίσης έχουν αναπτυχθεί δραματικές τεχνικές με σκοπό την κατανόηση του Άλλου (Γκόβαρης, 2011) (Κοντογιάννη, 2008) και την καλλιέργεια προσωπικών αξιών και αναγκών (Cohen, 2011). Αυτά τα χαρακτηριστικά καθιστούν τη δραματική τέχνη κατάλληλη ως μέσο έρευνας για το περιβάλλον της κλειστής φυλακής που χαρακτηρίζεται από τη διαπολιτισμικότητα.

Υλοποιήθηκε μεθοδολογικά ποσοτική και ποιοτική έρευνα στο κατάστημα κράτησης Ναυπλίου με μία ομάδα δεκαπέντε κρατούμενων. Όλοι τους ήταν άνδρες εκ των οποίων οι

περισσότεροι ανήκαν στην ηλικιακή ομάδα των 31-44 ετών. Το 26,67% άνηκε στην ομάδα των 45-60 ετών, ενώ οι νεότεροι ήταν το 13,33%. Ποσοτικά έγινε ένα «One group pretest-posttest» (Bernard,2006), δηλαδή συμπληρώθηκε ένα σταθμισμένο ερωτηματολόγιο από τους συμμετέχοντες στην αρχή και στο τέλος των συναντήσεων, έτσι ώστε να μετρηθεί η αλλαγή των παραμέτρων πριν και μετά τη δράση που θα λάβει μέρος στο ενδιάμεσο διάστημα. Οι συμμετέχοντες εκφράστηκαν στο σύνολο πιο θετικά μετά την εφαρμογή του προγράμματος, ως προς την αντιλαμβανόμενη ψυχική ανθεκτικότητά τους (M.T.=6.04 έναντι M.T.=5.73), χωρίς να υπάρχει στατιστικά σημαντική διαφοροποίηση.

Για την ποιοτική έρευνα πραγματοποιήθηκε μία έρευνα δράσης βασιζόμενη σε τεχνικές της δραματικής τέχνης. Πιο συγκεκριμένα, διαμορφώθηκε από την ερευνήτρια ο σκελετός μιας ιστορίας η οποία αναπτύχθηκε από τους συμμετέχοντες. Παράλληλα με την εξέλιξη και ανάπτυξη της ιστορίας πραγματοποιήθηκαν και δραστηριότητες όπως ζωγραφική, αυτοσχεδιασμός, η τεχνική του δασκάλου σε ρόλο, αντιμαχίες, ανάγνωση ποιημάτων, και Τσι Γκονγκ. Στην έρευνα συμμετείχε και ένας κριτικός φίλος, καθώς επίσης κρατήθηκαν και σημειώσεις που αφορούσαν στη μεθοδολογία, περιγραφή και ανάλυση της έρευνας δράσης. Τέλος, οι σημειώσεις και το υλικό της έρευνας δράσης κωδικοποιήθηκαν και αναλύθηκαν με βάση τους άξονες της ψυχικής ανθεκτικότητας που είχαν οριστεί.

Η ποσοτική έρευνα έδειξε ότι οι συμμετέχοντες πιστεύουν ότι κάποια χαρακτηριστικά της ψυχικής ανθεκτικότητάς τους καλυτέρευαν μέσα από το πρόγραμμα της δραματικής τέχνης. Η διαφορά του δείκτη ωστόσο δεν ήταν σημαντική για να θεωρήσουμε ακράδαντα στον επιστημονικό τομέα ότι η δραματική τέχνη λειτουργεί πολύ καλά όσον αφορά την καλλιέργεια της ψυχικής ανθεκτικότητας κρατουμένων κλειστών φυλακών. Αναφέραμε ήδη ότι η ποσοτική έρευνα που πραγματοποιήθηκε αποτελεί ενδεικτική πρόταση καθώς το δείγμα των συμμετεχόντων ήταν αρκετά μικρό. Παρ' όλ' αυτά αξίζει να αναφέρουμε ότι δύο από τις ερωτήσεις που παρατηρήθηκε αύξηση (έστω και ελάχιστη) του ποσοστού αφορούν την αυτοεκτίμηση. Οι ερωτήσεις ήταν 'Μπορώ να είμαι μόνος/-η μου αν πρέπει' και 'Νιώθω περήφανος/-η που έχω πετύχει πράγματα στη ζωή'.

Η παραπάνω παρατήρηση από την ποσοτική έρευνα σε συνδυασμό με παρατηρήσεις από την ποιοτική έρευνα που αφορούν την αυτοεκτίμηση παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω στα Ευρήματα της ποιοτικής έρευνας, αρκετοί συμμετέχοντες έδειξαν αρκετή αυτοεκτίμηση προς τον εαυτό τους, ενώ κάποιοι αρνούνταν να αλλάξουν στάση

συμπεριφοράς και ζωής παρ' όλο που εξαφανίστηκαν οι γυναίκες τους. Γενικά, στη συναναστροφή της ερευνήτριας και του κριτικού επισκέπτη με τους συμμετέχοντες ήταν έντονη η εντύπωση ότι οι συμμετέχοντες είχαν υψηλή εκτίμηση για τον εαυτό τους μέσα από τις επιλογές εκφράσεων ή θεμάτων συζήτησης. Ο Mruk (1999) αναφέρει επί του θέματος την ονομαζόμενη 'αμυντική αυτοεκτίμηση' κατά την οποία άτομα εκφράζουν υψηλή αυτοεκτίμηση σε μία προσπάθεια να καλύψουν αδυναμίες τους. Αυτή η εντύπωση είναι εύκολο να εμφανιστεί μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον μιας φυλακής. Λόγω της σύντομης διάρκειας της έρευνας, δεν ήταν δυνατή η βαθύτερη γνωριμία με τους συμμετέχοντες έτσι ώστε να μπορέσουμε να χαρακτηρίσουμε το επίπεδο της αυτοεκτίμησής τους πραγματικό ή αμυντικό. Αξίζει παρ' όλ' αυτά να αναφερθεί και αυτή η παράμετρος ερμηνείας των γεγονότων για το ενδεχόμενο μελλοντικής έρευνας πάνω σε ίδιο ή παρόμοιο θέμα.

Άλλο χαρακτηριστικό της έγκλειστης ζωής είναι η επιρροή που ασκούν διάφορα γεγονότα πάνω στους κρατούμενους. Αυτό αναφέρεται διότι παρατηρήθηκε ότι η διάθεση των συμμετεχόντων επηρεάζονταν άμεσα από το τι γινόταν στη ζωή τους. Αξίζει να αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια των συναντήσεων, ιδιαίτερα τον δεύτερο μήνα της έρευνας, άρχισε η περίοδος που πραγματοποιούνταν δίκες (αρκετοί από τους συμμετέχοντες ήταν υπόδικοι την περίοδο που έλαβε μέρος η έρευνα δράσης στο κατάστημα κράτησης Ναυπλίου). Έτσι λοιπόν η ανησυχία για το μέλλον αλλά και η περιέργεια για το τι αποφάσεις λαμβάνονται σε κάθε περίπτωση προκαλούσε αναστάτωση στους συμμετέχοντες, και αυτή η ανησυχία μεταφερόταν με τη σειρά της και στις συναντήσεις της έρευνας. Για παράδειγμα, η ενεργητικότητα, η κοινωνικότητα και η δημιουργικότητα επηρεάζονταν άμεσα από την ψυχολογία των συμμετεχόντων.

Οι τεχνικές της δραματικής τέχνης που επιλέχθηκαν για τη συγκεκριμένη έρευνα δράσης φάνηκαν παρ' όλες τις αντίξοες συνθήκες έρευνας να είναι ευεργετικές για τους συμμετέχοντες. Συμπερασματικά, παρατηρήθηκε ότι η δραματική τέχνη, μέσα από το χαρακτηριστικό της να δίνει τη δυνατότητα στον ερευνητή/στην ερευνήτρια την επιλογή για συνδυασμό διαφόρων τεχνικών για τη διεκπεραίωση ενός προγράμματος, και την ιδιαιτερότητά της να προσφέρει στον συμμετέχοντα εργαλεία επεξεργασίας του εσωτερικού του κόσμου, καθώς και άνοιγμα της αντίληψης για την ψυχosύνθεση άλλων ατόμων, βοηθάει τους συμμετέχοντες, και πιο συγκεκριμένα για την παρούσα έρευνα, τους κρατούμενους κλειστών φυλακών να καταπολεμήσουν χαρακτηριστικά του εγκλεισμού μέσα από την κοινωνικότητα με ανθρώπους εκτός του συστήματος της φυλακής, δηλαδή όχι με άλλους συγκρατούμενους ή υπαλλήλους της

φυλακής. Κάθε φορά που η ερευνήτρια και ο κριτικός φίλος έφταναν στη φυλακή οι κρατούμενοι χαμογελούσαν, κάποιες φορές περίμεναν με ανυπομονησία, άλλες με συννεφιασμένα πρόσωπα, τα οποία όμως παρ' όλ' αυτά έκαναν προσπάθεια να ξεχαστούν κατά τη διάρκεια της συνάντησης, να βγουν από την καθημερινότητα της έγκλειστης ζωής και να δώσουν μια ευκαιρία σε αυτή την εμπειρία.

Επίσης τα χαρακτηριστικά απάθειας, απώλειας πρωτοβουλίας και ενδιαφέροντος που δημιουργούνται στους κρατούμενους από το φαινόμενο του ιδρυματισμού καταπολεμούνται εξίσου κατάλληλα μέσω των τεχνικών της δραματικής τέχνης διότι βοηθούν και ενισχύουν την ατομική και συνολική αντίληψη των κρατουμένων. Για παράδειγμα οι άσχημες και όμορφες στιγμές που μοιράστηκαν οι συμμετέχοντες και η ερευνήτρια προσέφεραν προσωπικές στιγμές του καθενός που αντανακλούν την προσωπικότητα μέσα από τα βιώματα του καθενός. Η διαφορετικότητα στις εμπειρίες ανάλογα με την εθνική καταγωγή, τον τρόπο διαβίωσης, προσωπικής καλλιέργειας και συναισθημάτων, ανοίγει καινούριους ορίζοντες ως προς την αντίληψη, κατανόηση και σεβασμό του Άλλου.

Συγκεκριμένες τεχνικές φάνηκαν να αγγίζουν περισσότερο κάποιους συμμετέχοντες. Για παράδειγμα ένας συμμετέχοντας αποδείχθηκε ταλέντο στον αυτοσχεδιασμό χωρίς να υπάρξουν συγκεκριμένες οδηγίες από την ερευνήτρια, ενώ ένας άλλος σηκώθηκε και απήγγειλε ένα ποίημα με δικιά του πρωτοβουλία την ημέρα που η ερευνήτρια αφηγήθηκε ποιήματα. Παρατηρήθηκε ότι η αυτοπεποίθηση των συμμετεχόντων ανοιγόταν με τον καιρό. Ένας άλλος συμμετέχοντας έδειξε κλίση προς τη συγγραφή. Ύστερα από συζήτηση μαζί του αποδείχθηκε ότι δεν έγραφε ποτέ πριν, ούτε σαν συνήθεια ούτε για τη δουλειά του. Στην έρευνα δράσης αισθάνθηκε πιο άνετα με τη γραφή παρά με τη ζωγραφική και γι' αυτό το λόγο συνέχεια έγραφε· όχι μόνο κατά τη διάρκεια των συναντήσεων αλλά και στον ελεύθερο χρόνο του. Κάθε εβδομάδα έφερνε καινούριες σελίδες με την εξέλιξη της ιστορίας ανάλογα με το τι είχε γίνει την προηγούμενη εβδομάδα. Έγινε ο συγγραφέας της έρευνας διότι η τεχνική γραφής που χρησιμοποιούσε ήταν αρκετά λυρική και λεπτομερείς, και πάνω απ' όλα ήταν φυσική. Αυτή η αναγνώριση ενός κρυφού και καινούριου ταλέντου φάνηκε να ενδυνάμωσε την αυτοεκτίμηση του συμμετέχοντα μέσα από ένα χαρακτηριστικό που δεν ήξερε ότι βρισκόταν εκεί.

Το Τσι Γκονγκ βοήθησε τους συμμετέχοντες που επέλεξαν να δοκιμάσουν μία καινούρια δραστηριότητα να χαλαρώσουν και να διαχειριστούν το άγχος τους. Το Τσι Γκονγκ σαν τεχνική ελαφριάς εκγύμνασης του σώματος βοηθάει το άτομο να χαλαρώνει και να τεντώνει τους μύες.

Στις συναντήσεις για την παρούσα έρευνα δράσης συνοδευόταν από χαλαρωτική μουσική αποτελούμενη από ήχους της φύσης και κινεζικών μουσικών οργάνων. Ήταν εντυπωσιακή η άμεση και επιμελημένη συμμετοχή των κρατούμενων, χωρίς φασαρία, με απόλυτη συγκέντρωση. Την επόμενη μέρα οι συμμετέχοντες εξέφρασαν έναν ενθουσιασμό και θέληση για παραπάνω συνεδρίες καθώς μέσα από τις ασκήσεις του Τσι Γκονγκ και της γιόγκα κατάφεραν να ηρεμούν και να αισθάνονται πιο χαρούμενοι.

Οι τεχνικές της δραματικής τέχνης που χρησιμοποιήθηκαν παρατηρήθηκε ότι προσέφεραν στους κρατούμενους εναλλακτικές για πιθανές ασχολίες κατά τη διάρκεια του ελεύθερου χρόνου της ποινής τους. Ο ελεύθερος χρόνος θεωρείται ο ουσιαστικός χρόνος της ποινής διότι τότε είναι που οι φυλακισμένοι δεν έχουν επιλογές δραστηριοτήτων και έτσι οδηγούνται σε κατάσταση απόγνωσης (Καρδαρά, 2007). Η συγγραφή, συζήτηση για μια φανταστική κατάσταση, ασκήσεις Τσι Γκονγκ, καινούρια μουσική με ήχους της φύσης, όλα προσφέρουν ερεθίσματα για την ενασχόληση με κάτι άλλο, ερεθίσματα διαφορετικών εναλλακτικών για το γέμισμα του ελεύθερου χρόνου κατά τη διάρκεια της ποινής στην κλειστή φυλακή.

Εκτός από την άμεση έκφραση ευχαρίστησης των συμμετεχόντων μέσα από τις τεχνικές της δραματικής τέχνης που πραγματοποιήθηκαν, παρατηρήθηκε έντονα η ανάγκη για την ενδυνάμωση χαρακτηριστικών της ψυχικής ανθεκτικότητας των συμμετεχόντων. Η δραματική τέχνη έβαλε τους συμμετέχοντες σε μία διαφορετική διεργασία του χρόνου τους στη φυλακή. Εκτός από το σπάσιμο της ρουτίνας και την ενασχόληση με κάτι άλλο, η δραματική τέχνη αποτέλεσε και ένα μέσο να αντιμετωπιστούν, αναλυθούν και επεξεργαστούν εσωτερικά προβλήματα μέσω της αλληγορίας, τα οποία πολλές φορές είναι δύσκολο έστω και να αναγνωριστούν δημοσίως στην πραγματικότητα.

Η αλληγορία και φανταστική μεταφορά των συμμετεχόντων σε ένα νησί δικής τους δημιουργίας τους έδωσε την ευκαιρία να εκφράσουν προσωπικές επιθυμίες και προτιμήσεις για τον ιδανικό τρόπο ζωής. Η αφήγηση των ποιημάτων και η πνευματική μεταφορά σε άλλα μέρη και άλλες καταστάσεις μέσα από μία διαφορετική χρήση των γλώσσας προσέφεραν διαφορετικούς τρόπους προσέγγισης των καταστάσεων και της αντιμετώπισης προσωπικών προβληματισμών. Η εκγύμναση μέσω του Τσι Γκονγκ άνοιξε περισσότερο τους πνευματικούς ορίζοντες των συμμετεχόντων μέσω μίας διαφορετικής τεχνικής και με τη χρήση ήχων της φύσης που όπως σημείωσαν οι ίδιοι οι συμμετέχοντες τους συγκίνησαν διότι όσο χρόνο είναι

στη φυλακή δεν έχουν τη δυνατότητα να έρθουν κοντά με τη φύση και τη σωματική και πνευματική διέγερση που αυτή προσφέρει.

Όσον αφορά το ρόλο της ερευνήτριας ως εμπυχωτριάς (Πουρκός και Δαφέρμος, 2010) παρατηρήθηκε σε προσωπικό επίπεδο ότι ο αναστοχασμός βοήθησε όχι μόνο τους κρατούμενους συμμετέχοντες αλλά και την ίδια την ερευνήτρια. Πιο συγκεκριμένα κατάφερε να κατανοήσει περισσότερο το ρόλο που διαδραματίζει η ίδια μέσα στη διαδικασία της έρευνας, τη σχέση που έχει με το θέμα της έρευνας, τις επιλογές και αποφάσεις που λάμβανε κάθε στιγμή, ακόμα και τις σχέσεις που ανέπτυξε με τους συμμετέχοντες, τη γλώσσα που χρησιμοποιούσε, καθώς επίσης και την ερμηνεία και ανάλυση των δεδομένων.

Η παρούσα έρευνα πρότεινε τη δραματική τέχνη στην εκπαίδευση ως μέσο καλλιέργειας της ψυχικής ανθεκτικότητας κρατουμένων κλειστών φυλακών και κατάφερε να δείξει ότι οι τεχνικές της μπορούν να προσφέρουν ερεθίσματα για την ενδυνάμωση προσωπικών χαρακτηριστικών των κρατουμένων όπως η αυτοεκτίμηση, η αυτοπεποίθηση, η ενεργητικότητα, η διαχείριση του άγχους, η κοινωνικότητα, η δημιουργικότητα και η διάθεση για καινούριες εμπειρίες. Η δραματική τέχνη ωθεί τον ασκούμενό της να προβάλλει και να εκθέσει τον εαυτό του σε τρίτους με σκοπό την αυτοκάθαρση αλλά και την κατανόηση και επικοινωνία με τον διαφορετικό Άλλο. Θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντική την πρακτική της στο περιβάλλον της φυλακής που χαρακτηρίζεται από τον εγκλεισμό και την αποκοπή από τη γενικότερη κοινωνία όσον αφορά την καθημερινότητα. Η αλληγορία και η φανταστική τοποθέτηση των κρατουμένων σε καταστάσεις της καθημερινής ζωής στην ελεύθερη κοινωνία δείχνουν να βοηθούν στην αντιμετώπιση της καθημερινότητας στην έγκλειστη ζωή και πιθανώς και στη μετέπειτα ελεύθερη ζωή (ανάλογα την περίπτωση), η φύση των τεχνικών της προσφέρει κατάλληλα εργαλεία για την καταπολέμηση της ρουτίνας και εμπλουτισμό του ελεύθερου χρόνου κατά τη διάρκεια έκτισης της ποινής. Τέλος αξίζει να αναφερθεί ότι η δραματική τέχνη, ενώ μπορεί να υπάρχει σε εκπαιδευτικά προγράμματα φυλακών, δεν έχει χρησιμοποιηθεί όμως μέχρι στιγμής για την αντιμετώπιση και βελτίωση προσωπικών προβλημάτων και προβληματισμών. Η διεξαγωγή της γίνεται συνήθως στα πλαίσια θεατρικών ομάδων με σκοπό την πραγματοποίηση θεατρικών παραστάσεων. Η εναλλακτική χρήση της ως μέσο καλλιέργειας της ψυχικής ανθεκτικότητας των κρατουμένων κλειστών φυλακών είναι μηδαμινή και με αυτή την έρευνα θελήσαμε να επισημάνουμε τη σημαντικότητα μιας τέτοιας χρήσης σε μεγαλύτερο επίπεδο και συχνότητα στο συγκεκριμένο κοινωνικό περιβάλλον.

Η συγκεκριμένη έρευνα θα μπορούσε να συνεχιστεί μέσα από τη διεξαγωγή μίας παρόμοιας έρευνας σε άλλες κλειστές φυλακές. Επίσης η χρονική διάρκεια της έρευνας θα μπορούσε να επεκταθεί ανάλογα με το πρόγραμμα του ερευνητή / της ερευνήτριας, αλλά και τις προθέσεις του εκάστοτε διευθυντή του καταστήματος κράτησης. Τέλος υπάρχει η δυνατότητα να εμπλουτιστούν τα ερευνητικά εργαλεία. Για παράδειγμα θα μπορούσαν να ενταχθούν στο πρόγραμμα προσωπικές συνεντεύξεις με τους συμμετέχοντες, έτσι ώστε να διερευνηθεί και αποδοθεί καλύτερα η πλευρά και σκοπιά των κρατουμένων πάνω σε αυτό το θέμα.

Βιβλιογραφία

- Βασιλοπούλου, Β., Βεζυράκη, Δ. & Χατζάκη, Μ. (2013) *Μελέτη της Ψυχικής Υγείας στις Ελληνίδες και Μετανάστριες Κρατούμενες στο Κατάστημα Κράτησης Κορυδαλλού*. Πτυχιακή Εργασία, Σχολή Επαγγελματιών Υγείας και Πρόνοιας, Τμήμα Κοινωνικής Εργασίας, Ανώτατο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Κρήτης.
- Batist, D. (2019) How The Dutch Are Closing Their Prisons. *U.S. News*, retrieved September 24, 2019, from <https://www.usnews.com/news/best-countries/articles/2019-05-13/the-netherlands-is-closing-its-prisons>.
- Benko, J. (2015) The Radical Humaneness of Norway’s Halden Prison. *The New York Times Magazine*, retrieved September 24, 2019, from <https://www.nytimes.com/2015/03/29/magazine/the-radical-humaneness-of-norways-halden-prison.html>
- Bernard, H. R. (2006). *Research Methods in Anthropology: Qualitative and Quantitative Approaches*. Oxford: AltaMira Press.
- Γκόβαρης, Χ. (2011). *Εισαγωγή στην Διαπολιτισμική Εκπαίδευση*. Αθήνα: Διάδραση.
- Cohen, D. B. (2011). Towards a Pedagogy of Transformance. In Schonmann S. (ed.), *Key Concepts in Theater/Drama Education* (pp. 87 – 91). Rotterdam: Sense Publishers.
- Cohen, L., Manion, L. and Morrison, K. (2007). *Research Methods in Education*. London: Routledge
- Cusson, M. (2004). *Σύγχρονη Εγκληματολογία*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Δεγλήρης, Π., Κορυφίδου, Ε. & Νικολόπουλος, Γ. (1988). Φυλακή και Ποινικό Σύστημα στο ‘Surveiller et Punir’ το Μισέλ Φουκώ. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 68^Α, 109-110.
- Δρόσου, Ξ. Ι. (2016). *Η Μικροκοινωνία των Φυλακών και ο Άτυπος Κοινωνικός Έλεγχος*. Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών & Ψυχολογίας, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.

- Dorpat, T. L. (2007). *Crimes of Punishment, America's Culture of Violence*. New York: Algora Publishing.
- Εφημερίς της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, 23 Δεκεμβρίου 2014, τεύχος δεύτερο, αριθμός φύλλου 3455.
- Elliot, J. (1991). *Action Research for Educational Change*. Milton Keynes: Open University Press.
- Καραδήμας, Ε. Χ. (2011). *Αυτοπεποίθηση*. Αντλήθηκε στις 16 Αυγούστου 2019, από <http://www.skf.psych.uoa.gr/synh8ismena-problimata/cyxokoinwnika-problimata/aytopepoi8hsh.html>
- Καρδαρά, Α. (2007). *Φυλακή και Γλώσσα: Η Γλωσσική Επικοινωνία των Κρατουμένων ως Κρίσιμο και Αναπόσπαστο Στοιχείο της Δομής των Φυλακών*. Διδακτορική Διατριβή, Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών.
- Κοντογιάννη, Α. (2008). *Μαύρη Αγελάδα – Άσπρη Αγελάδα: Δραματική Τέχνη στην Εκπαίδευση και Διαπολιτισμικότητα*. Αθήνα: Τόπος.
- Λακιώτη, Α. Γ. (2016). *Η Ψυχοθεραπεία ως Παράγοντας Ενίσχυσης της Ψυχικής Ανθεκτικότητας*. Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Πολιτικών και Κοινωνικών Επιστημών, Τμήμα Ψυχολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Ελλάδα.
- Λενακάκης, Α. (2015). Θεατροπαιδαγωγική και Διαπολιτισμικότητα. Στο Κ. Μπίκος & Ε. Ταρατόρη (επιμ.), *Μελετήματα και Ερωτήματα της Παιδαγωγικής Επιστήμης*. (σσ. 347 – 364). Θεσσαλονίκη: Κυριακίδης.
- Linde-Leimer, K. & Wenzel, T. (eds.) (2014). *Resilience: A Key Skill for Education and Job*. Retrieved April 20, 2019, from <http://www.resilience-project.eu>
- Luthar, S. S., Sawyer, J. A. & Brown, P. J. (2006). Conceptual Issues in Studies of Resilience: Past, Present, and Future Research. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1094(1), 105-115.

- Masten, A. S. & Reed, M.-G. J. (2002). Resilience in Development. In Lopez, J. Shane & C. R. Snyder, (eds.), *Handbook of Positive Psychology* (pp. 74-88). Oxford: Oxford University Press.
- McDonald, S. & Rachel, D. (2000). *Augusto Boal's FORUM THEATER for teachers*. Notes from a workshop at Athens Conference, Greece.
- Μπάνια, Ε. Γ. (2015). *Καταγραφή των Χαρακτηριστικών Ασθενών με Χρόνια Αποφρακτική Πνευμονοπάθεια σε Σωφρονιστικά Καταστήματα στην Ελλάδα*. Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Επιστημών Υγείας, Τμήμα Ιατρικής, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.
- Μπούαλ, Α. (2003). *Θεατρικά Παιχνίδια για Ηθοποιούς και Μη*. Θεσσαλονίκη: Σοφία.
- Μπότου, Α. (2017). *Κοινωνική Παιδαγωγική, Ψυχική Υγεία, Οικονομική Κρίση: Η επίδραση της οικονομικής κρίσης στην Ψυχική Ανθεκτικότητα εκπαιδευτικών πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης*. Διπλωματική Εργασία, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Εθνικών και Καποδιστριακών Πανεπιστημίων Αθηνών.
- Mruk, C. (1999). *Self-Esteem: Research, Theory and Practice*. London: Free Association Books.
- Νικολόπουλος, Γ. (2017) Η Τέχνη στη Φυλακή, η Φυλακή στην Τέχνη. Στο Σ. Γιοβάνογλου, (επιμ.) *Τέχνη και Φυλακή* (σσ. 27-35). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Πανάγος, Κ. Ι. (2018). Η Φυλακή ως Ιδιόμορφο Ερευνητικό Πεδίο. Στο Γ. Ζαϊμάκης (επιμ.) *Ερευνητικές Διαδρομές στις Κοινωνικές Επιστήμες*. (σσ. 127-152). Ρέθυμνο: Πανεπιστήμιο Κρήτης, Εργαστήριο Κοινωνικής Ανάλυσης & Εφαρμοσμένης Κοινωνικής Έρευνας.
- Παπακωνσταντινοπούλου, Α. (2018). *Η Ψυχική Ανθεκτικότητα Παιδιών Σχολικής Ηλικίας και η Διαφοροποίησή τους ως προς τον Παράγοντα Μαθησιακές Δυσκολίες*. Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Πανεπιστήμιο Πατρών.
- Παρασκευόπουλος, Ν. (2017) Το Θέατρο εντός των Τειχών. Στο Σ. Γιοβάνογλου, (επιμ.), *Τέχνη και Φυλακή* (σσ. 13-17). Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Πουρκός, Μ. & Δαφέρμος, Μ. (2010) Ποιοτική έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες (σελ. 171). Αθήνα: Τόπος.

- Smith, J.A. & Osborne, M. (2003). Interpretative Phenomenological Analysis. In J. A. Smith (Ed.), *Qualitative Psychology: A Practical Guide to Research Methods* (pp 51-80). London: Sage
- Σωτήρχου, Ι. (2018) Ο εγκλεισμός σκοτώνει αλλά εγκαταλείπεται. *Νησίδες – Η Εφημερίδα των Συντακτών*, 17-18 Μαρτίου, σελ.11.
- Τσιάρας, Α. (2005). *Το Δράμα και το Θέατρο στην Εκπαίδευση*. Αθήνα: Παπούλιας.
- Wagnild, G. M. & Young, H. M. (1987). *The Resilience Scale*. Retrieved May 5, 2019, from https://hr.un.org/sites/hr.un.org/files/The%20Resilience%20Scale%20%28Wagnild%20%26%20Young%29_0.pdf

Παράρτημα

Ερωτηματολόγιο ποσοτικής έρευνας

1. Όταν κάνω σχέδια, τα ολοκληρώνω.
2. Συνήθως τα καταφέρνω, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο.
3. Είμαι ικανός/ή να βασίζομαι στον εαυτό μου περισσότερο από ότι οποιοσδήποτε άλλος.
4. Το να συνεχίζω να ενδιαφέρομαι για πράγματα είναι σημαντικό για εμένα.
5. Μπορώ να είμαι μόνος/-η μου αν πρέπει.
6. Νιώθω περήφανος/-η που έχω πετύχει πράγματα στη ζωή.
7. Συνήθως ενσωματώνω τα πράγματα στο ρυθμό της ζωής μου.
8. Είμαστε φίλοι με τον εαυτό μου.
9. Νιώθω ότι μπορώ να χειριστώ πολλά πράγματα ταυτόχρονα.
10. Είμαι αποφασισμένος/-η.
11. Σπάνια αναρωτιέμαι ποιο είναι το νόημα όλων αυτών.
12. Κάνω τα πράγματα ένα κάθε μέρα.

13. Μπορώ να ανταπεξέλθω σε δύσκολους καιρούς γιατί αντιμετώπισα δυσκολίες και πριν.
14. Έχω αυτοπειθαρχία.
15. Διατηρώ το ενδιαφέρον μου σε πράγματα.
16. Μπορώ συνήθως να βρω κάτι με το οποίο να γελάσω.
17. Η πίστη μου στον εαυτό μου με βοηθά να τα βγάλω πέρα στους δύσκολους καιρούς.
18. Σε περίπτωση ανάγκης είμαι κάποιος στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να βασιστούν.
19. Μπορώ συνήθως να δω μια κατάσταση από διαφορετικές οπτικές γωνίες.
20. Μερικές φορές ωθώ τον εαυτό μου να κάνει κάποια πράγματα είτε το θέλω, είτε όχι.
21. Η ζωή μου έχει νόημα.
22. Δεν λιμνάζω σε πράγματα για τα οποία δε μπορώ να κάνω τίποτα.
23. Όταν είμαι σε μια δύσκολη κατάσταση, συνήθως μπορώ να βρω το δρόμο προς τη λύση.
24. Έχω αρκετή ενέργεια για να κάνω αυτά που πρέπει να κάνω.
25. Είμαι εντάξει αν υπάρχουν άνθρωποι που δε με συμπαθούν.
26. Αντεπεξέρχομαι στην κάλυψη των οικονομικών μου αναγκών και υποχρεώσεων.
27. Η σχέση μου με τους συγκρατούμενούς μου είναι άριστη.
28. Η σχέση μου με τα μέλη της οικογένειάς μου είναι άριστη.